

АРХИВ

АЗƏРБƏЈЧАН

ƏДƏБИ - БƏДИИ ЖУРНАЛ

АЗƏРБƏЈЧАН

7

1980

ИЛЈАС ЭФЭНДИЈЕВ

КЕРИЈЭ БАХМА, ГОЧА

РОМАН

МӨННЭТ ГОЧАНЫН НАҒЫЛЛАРЫ
КҮРДОБАДАКЫ СӘКИНЭ ИЛЭ МАҒАЛ МУРОВУНУН ЭҶВАЛАТЫ

Уча дағлы, бағлы-бағатлы, аранлы-јајлағлы Гарабағда «Күрдоба» дежилән бир тәрәкәмә обасы вар иди. Адамлары тәмиз азәрбајчанлы олан бу тәрәкәмә обасына нијә «Күрдоба» дејәрдиләр, мәлум дејилди.

Күрдобалылар «Гарабағ чниси» адланан гүрүгду гојунлар, һәр бири ијирми пуд үк көтүрән һәрләр сахлардылар, чејран ајағлы, Гарабағ атлары минәрдиләр.

Гышда гышлагда олардылар, јазда һәр тәрәфи гыпгырмызы лалә олан, мин чичәк долу оту дизә чыхан, көз ишләдикчә узаныб кедән һарамылара көчәрдиләр. Гојунлар сүдлү-сүнбүллү отлардан јејиб доғардылар, арвадлар пендир тутардылар, һеһрә чалхардылар, булама, сулуг биширәрдиләр. Јај јахынлашанда, һарамыларын отлары сараланда фәрмөшләр говланыб дөвөләрә јүкләнәрди, атлар јәһәрләнәрди вә ел јајлаға көчәрди. Он күн-он кечә көч јол кедәрди. Кәјән дејилән дүздә икидләр чыдыра чыхардылар. Бүгүн атлары өтүб кечән ат маһалда ад ачарды, сорағы елләрә јајыларды.

— Ә, — дејирдиләр, — һачы Гулу оғлу Шаһбазын сәмәнд аты јүз сечмә аты јары јолда гојуб.

Сәмәнд ата елчиләр кәләрди, амма һачы Гулу оғлу:

— Сәмәнд аты мин еркәјә дә вермөрәм, дејиб онлары бош јола саларды.

Сонра Далычәј јајлағына чатыб, «Ешшәк булағы» дејилән јурда, кечә алачылар—комалар гурардылар. Јурд һүндүрдәјди, «Ешшәк булағы» ашағы дәрәдә, «Ешшәк булағы» дүвјалар јола салмыш сары гајалардан гајивајыб чыхырды. Јашыл балдырганларын, әтирли јаршыларын арасыјла көз јашы кији думдуру су ахырды. Сујун ичиндә мунчуг кији рәнкбарәнк дашлар көрүнүрдү, амма ону да һеч кәс билмәзди ки, бу зәриф булаға нијә «Ешшәк булағы» дејирләр? Ким билир ки, «Ешшәк булағы» јурдундан хејли јухарыдакы јајлаға вә үчүн «Гымыл боғаз», ондан даһа јухарыда дағыг дөшүндәки әримәз гара нијә «Әјрә тар» дејилдир? Ја да «Ешшәк булағы» јурдундан ашағыдакы көјдә јер

Сәкинә деди:

—Көрбәләй Ибиханын нәвәсини сәнә тапшырырам, ага! Өзүн билгирсән ки, биз һагг-сај итирән дејилик, илтимасымыз будур ки, ону бөјүк рус мәктәбинә гојасан, охсун, замана адамы олсун.

Нәчәф ага өзәзил адам олса да билгирди ки, Сәкинәгә һөрмәт еләмәк һавајы кетмәз, бүтүн Аразбојунда дејәчәкләр ки, «Нәчәф ага, Көрбәләй Ибиханын дуз-чөрәјини тапдамады». Она көрә дә Бајрамы гојду кимназијага.

Бајрам кимназијаны гуртарандан сонра да Нәчәф ага ону нәчәр-никин идарәсиндә дүзәлтди гуллауға. Араз ғырағы тәрәкәмәләри арасында Сәкинәнин һөрмәти-иззәти бирәон олду, зарафат дејилди, онун оғлу, Көрбәләй Ибиханын нәвәс «ғызыллы пагон» тахыб падшаһын идарәсиндә гуллуғ еләјирди, русун дилини билгирди, өзүнә дә: «Бајрам бәј» дејирдиләр.

Инди сизә башга бир әһвалат данышым. Көрүн ки, инсанлар һараларда дунјага кәлиб, һараларда бирләширләр. Көрүн тәлејин нә гәрәбә ишләри олур.

ХАНЫМ АРВАДЛА ДАМЛЫЧА МҮЛКҮНҮН ӘҲВАЛАТЫ

Дунјага чох икидләр, чох нәчиб атлар верән көзәл Гарабағын «Кирс» дејилән галын мешәләриндә Алјанлы адлы бир оба варды. Алјанлы обасында һамыдан чох сајылан бир адам варды ки, онун да ады Бағдад бәј иди. Мә'лум дејилди ки, дунјанын гуртарачағында, бу галын мешәләрин, бу сылдырмылы дағларын арасына «Бағдад» ады һардан кәлиб чыхмышды? Бағдада ким бәјлик вермишди? Анчаг ону да дејим ки, Бағдад бәјлә рәијәтин фәрғи анчаг онда иди ки, онун, јәни Бағдад бәјин, ичиндә су дәјирманы олан Дамлыча адлы бир мүлкү варды. Бағдад бәј дә башга кәндиләр кими патавалы чарыг кејиб, узун түклү гојун дәрисиндән басма папаг гојарды, дәјирманда шаһыды өзү аларды. Дамлыча мүлкүндәки торпағлары өзү шумларды, өзү дә габағындан јемәјән икид бир адам иди. Маһалда ән јахшы ат онда оларды.

Сиз тәлејин ишинә бахын ки, Бағдад бәјин дә Көрбәләй Ибихан кими көзүнүн ағыгарасы бирчә ғызы варды вә онун ады Ханым иди.

Алјанлы мешәләринин о бири тәрәфиндә Күрдүстан дағларында фәләјә бәндәлик еләмәјән Шаһмар бәј јашајырды. Бу, савалды да олса, ғызыл вәзнәли чуха, күзкү кими парылдајан узунбоғаз чәкмә кејиб, гәбзәси даш-таша тутулмуш ғызыл хәнчәр бағласа да габа, азғын бир адам иди. Онун мешәләри кәлиб, Бағдад бәјин Дамлыча мүлкүнә дирәнирди. Шаһмар бәј бир дәфә Бағдад бәји чағыртдырыб, деди:

—Касыб адамсан, Дамлычаны сат мәнә. Јахшы пул верәрәм, өзүнә әмәлли күзәран дүзәлдәрсән.

Бағдад да делијим кими, габағындан јејән дејилди, әлини бабасындан галмыш хәнчәрин гәбзәсинә гојуб чаваб верди ки:

—Шаһмар бәј, бу сөзү мәнә бир дедим, бир дә десән јахшы олмајачаг.

Шаһмар бәј намәрд адам иди, анчаг бахыб көрдү ки, Бағдадын әли хәнчәрин гәбзәсиндәди, она көрә дә зарафата салыб деди:

—Бағышла, билмәдим хәтринә дәјәр.

Бу әһвалатдан бир нечә ај сонра Дамлыча мешәсиндә Бағдад бәји доғрајыб өлдүрдүләр. Алјанлылар тәсәсүбкеш чамаат иди, анма сүбут тапа билмәдиләр. Бағдадын арвады Күлнисә дә, ғызы Ханым да билгирдиләр ки, јүзү јүз сөз дејә, бу Шаһмар бәјин ишидир. һамы билгирди ки, о, намәрд адамдыр, өз көдәләринә кизлиндә адам өлдүрт-

мәк онун пешәси иди, кимдән ки бир балача корасы олду, кәрәк о адам јох едиләди.

Бағдад бәј өлдүрүләнән бир-ики ил сонра Шаһмар бәј сахта гәбәлә чыхарыб диванда сүбут еләди ки, Дамлыча мүлкү онун бабасындыр. Аталар дејиб: «Архалы көпәк гурд басар». Шушада отуран гәзә ичәлиники, Кәңчәдә отуран губернатор Шаһмар бәјин достлары иди, һәмишә Кирс, Күрдүстан мешәләринә ова кәләнәдә онун свинә дүшәрдиләр, сонра бәј онлары гүмәтли һәдијјәләрдә јола саларды. Она көрә Шаһмар бәј кәсдији башын сорғусу јох иди. Гәрәз, Дамлыча мүлкүнү Бағдад бәјин арвадындан алыб, вердиләр Шаһмар бәјә, Күлнисә илә ғызына көһнә бир дамла, бир тулач јер галды.

Күлнисә јанајана деди:

—Кор олсун, виран галсын бу дунјаны, әкәр Бағдадын оғлу олсајды, ганы јердә галмазды, Шаһмар бәј дә Дамлычада ат ојнатмазды.

Ханым, анасынын бу сөзләрини ешидрди, амма үрәји даш кими бәрәд олдуғундан ағламырды, һәлә десәннiz, анасына да ирад тутуб деди:

—Аһ-вај еләм!

Анасына белә десә дә Ханымын үрәјинин оду сөнмүрдү, арвадын оғул бәрәдәки сөзләри ону јандырды.

Күнләрин бириндә гоча Дунјамалы кишинин арвадыјла Шуша базарында сатмаға јаванлыг апардығыны Күлнисә ешидиб, чоҳдан чиришләрә јығыб сахладығлары јағы, моталлары јүкләди ата. Ики дә әјәч еркәк ајырыб ғызына деди:

—Сән дә Дунјамалы кишијлә буңлары апар сат, өзүнә палтарлыг ал, чәкмә ал. Әркан ғызсан...

...Ханым апардығы шејләри Шуша галасында сатыб-совандан сонра көһнә мүштәриләри бағгал Тағыја деди ки, онлар үчүн бир тапанча алсын. Тағы истәди десин: «Сиздә киши хәјлағы јохдур, нејләјирсән тапанчаны?», амма фикирләшди ки, «дејәрәм, бирдән ғызын үрәјинә тохунар». Бағгал Тағы ону да билгирди ки, Алјанлы арвадларындан киши кими түфәнк-тапанча атаны олур. ғызын пуцундан нечә манат вериб, «Ајналы» түфәнкин вахтындакы тапанчалардан бирини алды. Сонра да Ханым өзүнә бир дестә ипәк палтарлыг, ғырмызы ипәк қәләғәји, бир чүт чәкмә алыб Дунјамалы кишикиллә гајытды обаларына. Күлнисә арвад тапанчаны көрүб һеч дә тәәччүб еләмәди, анчаг ғызындан сорушду ки:

—Сән буну атмағын гајдасыны билгирсән?

Ғыз да деди ки, билгир. Күлнисә даһа бу бәрәдә бир сөз данышмады, Алјанлы обасында да һеч кәснн бу тапанчанын алынмасындан хәбәри олмады.

...Шаһмар бәј һәр ахшам чағы атла кәлиб Дамлыча мүлкүнү кәзмәји адәт еләмишди. Бир дәфә дә кәзиб алт тәрәфи дәрнн учурум олан мешәли дағын дөшүндәки дар чығырла атыны сүрдүју заман Ханым галын гарағат колларынын арасындан гәфил чыхыб, шах дајанды онун габағында. Бәј бужу көрүб тәәччүблә атын башыны чәкди.

Ғыз сорушду:

—Бәј, мәнн таныјырсан?

Шаһмар бәј деди:

—Бағдадын ғызы дөјүлсән?

(Бағдад касыб олдуғу үчүн Шаһмар бәј ону «бәј» адландырмағы шәһинә сығышдырмады.)

—Бәли, сәннн намәрдликлә өлдүрүб мүлкүнә јијә дурдуғун Бағдад бәјин ғызыјам. —Ғыз буну дејиб, Шушадан алдығы ипәк чарга-тын алтында кизләтдији тапанчаны чыхарыб бәјин дүз синәсинә сыхды.

Бәј үрөјндөн вуралан гарға кими атдан сәссизчә ашыб учурум ашағы жуварланды. Гыз онун ардыңча узун бир нәзәр салыб өзүнү верди мешәнин галынығына.

Гыз әввәл истәјрди бәј чығыры кәлиб кечәндә ону хәлвәтчә колларын арасындан вурсун, анчаг сонра фикирлашди ки, бу, әсд ни-тигам олмаз, ону өлдүрәнин ким олдуғуну кәрәк бәј кәрсүн.

Шәһмар бәјин дүшмәни чох иди, она кәрә дә оғланлары, гар-дашлары тала билмәдиләр ки, бәји ким вуруб. Бағдадын исә нә оғлу, нә гардашы, нә дә әмиш, дағысы оғлу олмадығындан јурдунда бирчә арвадла гыз ушағы галдығындан, күлләнин оңлар тәрәфиндән атыл-дығы ағылларына кәлмәди.

Шәһмар бәј кетди, амма Дамлыча мүлкү јенә дә онун оғланла-рынын олуб галды.

...Сопра Күлнисә, Ханымы әрә верди. Өзү исә бир нечә илдән сон-ра вәфат етди. Ханымнын үч гызы, үч оғлу олду. Өзү дә башлады Шәһмар бәјин оғланларындан Дамлыча мүлкүнү тәләб еләмәјә. Шу шаја кедиб начальникә шикајәт еләди, гулаг асмадылар, Кәңчәјә кедиб губернаторга шикајәт еләди, гулаг асмадылар. Ахырда Ханым арвад, дәмир чарыг кејиб, дәмир аса кәтүрүб нечә күн, нечә кечә јол кедиб чатды Тифлис шәһәринә, ахтарыб, сораглашыб Гафгаз чанишин-нин игәмәткаһыны тапды.

Чанишин дилманчы васитәсилә арвада диггәтлә гулаг асыб деди:
—Эризәни гој кет, бахарыг.

Ханым Алјанлы мешәләринә гајытды көзләди, көзләди әризәјә чаваб чыхмады, јенә дә Ханым нечә күн, нечә кечә јол кедиб чатды чанишинин игәмәткаһына вә мәлүм олду ки, әризә јаддан чыхыб галыб кағызларын арасында, бахылмајыб, чанишин деди:

—Кет, бахарыг.

Ханым арвад Алјанлыга гајыдыб јенә дә көзләди вә күнләрин бириндә чаваб кәлди ки, Ханым арвадын тутарлы бир дәлилдә олма-дығы үчүн әризәси рәдд олунур. Анчаг она да Ханым дејәрдиләр, Шу-шадакы вәкил Фәрәч бәјә нечә манат вериб узун бир әризә јаздырды, Алјанлы илә гоншу олан кәндләрин мөтәбәр гочаларынын шаһид кәс-тәрди, бабасындан галмыш тәбәләнин тәкрар үзүнү чыхартдырды вә јенә дә нечә күн, нечә кечә јол кедиб чатды Тифлис шәһәринә.

Чанишин ону көрәндә таныјыб тәәччүб етди, әризәсини, кағызла-рыны бу дәфә өзү алыб бахды. Ханым арвад дилманча деди:

—Ағаја де ки, әкәр бу дәфә дә мәним әризәми рәдд еләсә, кедә-чәм лап ладшаһын јанына.

Чанишин күлүмсәди, ачығы тутмады. Ханым арвадын хәбәри јох иди ки, чанишин ладшаһын јакын гоншумудур. Узга Гарабаг мешә-ләриндән кәләп бу гарајаныз, арыг арвадын тәмкининдән, чәсарәтин-дән, ирадәсиндән чанишинин хошу кәлди вә о, хош әһвалда да дил-манча деди:

—Ону баша сал ки, мәним өзүм әлаһәзрәт императордан хаһиш елијчәм онун мүлкүнү өзүнә гајтарсынлар.

Ханым арвад јенә дә гајытды Алјанлыга, көзләди. Чанишинин вәди дүз чыхды. Дамлыча мүлкүнү Шәһмар бәјин оғланларындан алыб гајтардылар. Бағдадын гызы Ханыма.

...Инди дә сизә кимдән дејим, Ханым арвадын гызларындан.

Бағдад бәј өзү чох көзәл, јарашыгы киши иди. Хошбәхтликдән гыз-лар да көзәликлә она чәкмишдиләр. Һәмишә бу барәдә сөз дүшәндә тәк-тәк һалларда үзү күлән Ханым арвад күлүмсәјиб дејәрди:

—Нә јакшы ки, гызлар аталарына ошјајыблар, мәним кими гараја-ныг олмајыблар.

Ханым арвад гызларына әмәлли-башлы чәниз дүзәлтди әввәл бә-јүк гызы Бајазы јакшы, һөрмәтли бир оғлана әрә верди. Бу оғлан гоншу кәнддән чыхмыш чаван Ахунд һачы Молла Шүкүр иди. Һачы Шүкүр касыб бир кәндлиниг оғлу иди, молла мәктәбиндә јакшы оху-јан ағыллы бир оғлан олдуғу үчүн кәнд чәмааты пул јығыб ону көн-дәрдиләр Бағдада. Шүкүр оралакы бөјүк мәдрәсәләрдә нечә ил тәһ-сил алдыб гајытды Шуша шәһәринә, чаван олса да һөрмәти-иззәти о бири руһаниләри кәлкәдә гојду. Аталар дејиб ки, ағыл јашда дејил, башдады. Чинс адам олмаг дөвләтдә-варда дејүл! Һачы Ахунд о бири моллалар кими ачкөз дејилди, касыблардан пул алмазды, һәр күн али кәндли палтары кејиб Чыдыр дүзүндә тикдирдији евин һәјәтиндә иш-ләрдди, чүрбәчүр ағачлар әкәрди, диррик бечәрәрди. Минбәрдә даны-шаркән чәмааты өз һалал зәһмәтилә доланмаға, һанисаф, әјри иш далаыча кетмәмәјә, фағыр-фүгәраја әл тутмаға чағырарды. Она кө-рә дә касыблар һәмишә Һачы Ахундун јанына мәсләһәтә кәләрдиләр, чәтницикләрини, сирләрини она ачыб дејәрдиләр.

Чаван Ахунд бир күн Алјанлыдакы гоншумларына тонаг кедәндә Ханым арвадын бөјүк гызы Бајазы көрүб она елчи дүшдү. Чаван Һачы Ахунд да гызын хошуна кәлди вә онлар евләдиләр.

ЧАВАН БАЈРАМЛА КӨЗӘЛ ФАТМАНЫН ӘҲВАЛАТЫ

Бу әһвалатдан үч ил сонра гара Әмраһ, Ханымнын ән көзәл гызы Фатмаја елчи кәндәрди. Гара Әмраһ сајылан нәсил дејилди. Өзү-нү дә бир гатырла, беш-он кечидән башга һеч нәји јох иди. Она көрә дә Ханымы од кәтүрдү, елчиләри сөјүб говду, анчаг гара Әмраһ бир көнүлдән мин көнүлә гыза ашиг иди, деди, өлдү вар, дөндү јохду! Чаван тај-тушларыны башына јығыб бир күн гызы булагдан гајытды-ғы заман ону кәтүрүб гачды. Бир илдән сонра Фатманын бир оғлу олду, адыны гојдулар Чәлил.

Анчаг Ханым сакит олмурду ки, олмурду, һәр күн Фатманы хәлвәтә чағырдырдыб өјрәдирди ки, бошан о, гара көпәкоғлундан, көзәлкөјчәк гызсан, јүз мүштәрин олачаг.

Ахырда Фатма ушағы да кәтүрүб кәлди отурду евләриндә, Әм-раһ бошамаг истәмәди, Ханым арвад папиросуна түстүләдә-түстүләдә диван-дәрәни гатыды бир-биринә ахыры ки, Фатманы бошатды.

Бу әһвалатдан ики ил сонра јәј вахты Фатма Шушаја, бачысы Бајазкилә тонаг кетди. Ахунд да балдызынын кәлицинә чох шад ол-ду, онун үчүн ај-улдуз чаргаг, гызыл бојунбағы алды, зәрхара пал-тарлыг алды. Бајаз да бу парчалары шәһәрсәјағы тикдирди, көзәл ендамлы, ала көзлү, гыврым сачлы Фатма кејиниб-кечиниб бачы-сыјла Чыдыр дүзүнә көзмәјә чыханда һанда бир бәј гызы она һәсәд апарырды. Чыдыр дүзү чаван гыз-кәлинин, чаван оғланларын сәјр-сәфа јери иди. Гыз-оғлан бәјәнәмкә истәјәниләр Чыдыр дүзүнә чыхардылар. Чыдыр дүзүнүн бир тәрәфи шәһәр, о бири тәрәфи «Хәзинә гајасы» де-јилән дәрин учурум иди. Учурумун дибилә «Дашалты», адлы чај ахырды. Чыдыр дүзүндән үзү ашағы баханда чајын гырағындакы адамлар күчлә сечилирди. Чајдан о тәрәфа узагларда күмүшү думан личиндә көрүнән Зијарәт, Кирс дағларына гәдәр галды мешәләр узан-ыб кедирди. «Дашалты» чајынын гырағында, сылдырым гәјаларын арасында гәдим бир галача варды. Дејилмәјә көрә бу галачаны Га-рабаг һакими Ибраһим хан тикдириб ки, јадәллиләр күч кәләндә көчүб орда сакин олсун. Галачанын кизлин јералты јолу варды ки, ондан савајы башга јердән ора кирмәк мүмкүн дејилди. Шуша гала-сынын о бири тәрәфиндә, арана кәлән јодун үстүндә—гәдим гала һа-сарынын јанында башга бир кәзмәк јери дә вар иди. Бура «Әрим

кәлди» дејердиләр. Она көрә «Әрим кәлди» дејирдиләр ки, јајда аран кишиләри арвад-ушагларыны кәтириб дүңянын ән сафалы јајлагарындан олан Шуша галасында гојуб әкин-бичинләрини јығыб-јағышдырмаг үчүн, кими дә тичарәт ишләри үчүн арана гајыдарды. Чаван кәлинләр дә ахшам чағы һәмин «Әрим кәлди»дә отуруб көз ишләдикчә узаныб кедән арана тамаша елијә-елијә әрләринин јолуну көзләрдиләр. Билрисиш ки, Гарабаг ханәндәләр, сазәндәләр јурдуру. Јајда Шуша галасынын һәр кәзмәли јериндә бир дәстә сазән дә охујуб чаларды. Онда көрәрдин ки, Хәзинә гајасынын ән уча зир-вәси олан «Үч мыхдан» кимсә зил сәслә бир гатар охуду. Буна чаваб олараг «Әрим кәлди»дән кимсә бир шиксәстә чағырды. Гулаг асардын, дејәрдин бәс бир сәсләр дүңянын о тајындан, јәни бизә мәлүм олмајан ајры бир дүңјадан кәлир. Өзү дә нә гәдәр мөһкәм адам олсајды, үрәјини јумшалды мума дөндәрәрдә. Еһ... сизи инандырамыр ки, Хәзинә гајасынын учурумунда «Тохнаха мешәсиндә», «Әрим кәлди»-јә кәлән аран јолларында о сәсләр һәлә дә дурур...бәли...бәли...дурур! Мән о сәсләри заман-заман ешидирәм...

Һә...Дејәсән, мәтләбдән узаг дүшдүм. Көзәл бир јај ахшамында, јәни күн «Зијарәтин» үстүндән о тәрәфә ашанда Фатма да, бачысы Бајазла зәрхара кәјән, мүшк-әнбәр сачан гыз кәлинлә Чыдыр дүзүндә сәјрә чыхмышды. Бир дә көрдү ки, валлаһ, уча бојлу кәһәр үркәнин үстүндә бир оғлан кәлир, јемә-ичмә тамашасына дур. Ајагларында күзкү кими парылдајан узунбогаз чәкмә, әјниндә гызыл вәзнәли сүр-мәји чуха, белиндә күмүш хәнчәр, башында сүр дәрисиндән папаг, сағ јанағында гоша хал, гумрал бәгылы, гумрал сачлы бир оғлан... Фатма үрәјиндә деди: «Илаһи! Бу һәзрәт Јусифди, кимди?»

Оғлан кәлиб јанларындан кечәндә Фатма ганавуз чаршабынын јахасыны ачыб ала көзлү, гәләм гашлы үзүңү оғлана кәстәриб күлүмсәди. Оғлан она бахыб үрәјиндә деди: «Илаһи, бу, булуддан чыхан ајды, нәди?»

Оғлан кәһәр үркәни нечә дәфә доландырыб алакөзлү, гәләм гашлы көзәлини јанындан кечди. Һәр дәфә дә кәлин үзүңү ачыб она кәстәрди. Шуша балача шәһәрди. Һамы һамыны таныјырды.

Бајаз деди:

—Бу оғлан Араз ғырахлыды. Ады Бајрам бәјди. Өзү дә нәчәрин-кин иларәсиндә гулуг еләјир. Сонра күлүмсәјиб эләвә еләди.—Кечән јај Шушаја јајлага кәлән курчү кнјазынын гызы Тамара буна бәнд олмушду. Кечә-күндүз оғлана динчлик вермирди.

Сонра Фатма өјрәнди ки, оғлан Һачы Ахунджини мәһләсиндә, Зарыслы Чавадын евиндә олур.

Оғлан дә өјрәниб билди ки, бу алакөзлү, гәләмгашлы, ғыврым-сачлы көзәл Һачы Ахундун балдызыдыр, өзү дә дулдуру. Сонра оғлан дул кәлинләри чаван оғланлара, чаван гызлары дул кишиләрә чала-лан, ара дүзәлдән, сөз кәздирән Күллүбәјими салышдырды Фатманын үстүнә. Деди ки, кечә адамлар јатандан сонра чыхсын Чыдыр дүзүңү, сөһбәт елијәк. Күллүбәјим јағлы дилини ишә салыб нә гәдәр еләди-сә Фатма деди:

—Јох, ики дүңја бир ола, бири дә һеч, мән намәһрәмлә көрүш-мәрәм. Мәни истәјирсә, ахундун јанына елчи көндәрсин.

Күрд көзәлини ешти Бајрамы Кәрәмдән дә бегәр күнә салмыш-ды, бир күн оғу көрмәјәндә дәли олурду, одур ки, Күрдобаја сифаринш еләди ки, евләнирәм, анам кәлсин.

Сәкинә бир дөвә јүкү совгаг кәтүрдү, кәһәр мајяны өзү минди, кәһәр аты да оғлу Ејваз, кәлдиләр Шушаја, Сәкинә әввал Фатманын чинс нәсилдән, өзү дә Һачы Ахундун балдызы олдуғуну ешидиб шад

олду. Анчаг биләндә ки, дулдуру, һәлә үстәлик о бири кишидән бир оғлу да вар, аз галды дүңјаны дағытсын.—«Ханларың, бәјләрини, һам-паларын гызлары Бајрамың һәсрәтиндәди, күчәјә чыханда тамаша-сына дурурлар... Һејлә бир оғлан инди кәлиб јаны күчүклү дул арвад алсын?»

Анчаг Сәкинә бахыб көрдү ки, хејр, бу алакөзлү кәлин оғланын ағыны јаман оғрајыб. Оғлан ондан әл чәкмәјәчәк. Она көрә дә Сәкинә ачыг еләјиб гајытды Күрдобаја. Иш белә оландә Бајрам Шуша-дакы достунун атасыны, ики ағсагалы Һачы Ахундун јанына елчи көндәрди вә бир ајдан сонра күрд гызы Фатма олду Бајрам бәјин һаг-һалал арвады.

Сонра онларың бир гызы олду, адыны гојдулар Јагут, сонра бир оғулары олду адыны гојдулар, Нуру.

НАДИРИ ТАХТДА КӨРМҮШ КАМЫРХАН ГАРЫНЫН ӘҤВАЛАТЫ ВӘ БАЈРАМ БӘЈИН ГАРАБУЛАФА КӘЛМӘСИ

Инди сәнә кимдән данышым: Камырхан гарыдан...

Гарабағда бир адамың чох јашлы олдуғуну билдирмәк истәјәндә зарафатјана дејердиләр: «Филанкәс Надири тахтда көрүб». Амма Камырхан гары доғрудан да, Надири тахтда көрүшдү, јәни Надир шаһ Гарабаға һүчүм елијәндә о, нишанлы гыз имиш. Амма мән Камырханы көрәндә гары о гәдәр гочалмышды ки, балачаланыб олмушду бир тикә, көзләри дә олмушду нохуд бојда. Камырхан гарыкил Күнеј Күздәк кәндиндә олурдулар. Бу кәнд Әркүнәш мешәләринин јахылыгында иди. Камырхан гары нағыл еләјирди «Мән нишанлы гыз идим, бир күн сәс дүшдү ки, Иран шаһы Надир гошун чәкиб, кәлиб Гарабағын үстүнә, кәндләри дағыдыр, адамлары ғылынчдан кечирир. Биз дә ајын-ојунумузу ата-ешшәјә јүкләјиб гачдыг Әркүнәш мешәсинә, мәнним бабам ағыр хәстә иди. О, бизә деди ки, һамысы бирди, мән сизлә кедә билмәјәчәјәм. Јаныма бир бардаг су, бир аз да чәрәк-дән-заддан гојун кедин. Биз дә наәлач галыб онун јанына бир бардаг су, бир табак да чәрәк гојуб гачдыг. Нечә мүддәт Әркүнәш мешәләриндә галдыг. Надириң гошуну чәкилиб кедәндән сонра кәлиб көрдүк дамың гапысы гојуб кетдијимиз кими өртүлүдү. Амма гоча јохду. Ки-шиләр кедиб мешәләри, чөлләри, гарыш-гарыш кәздиләр ки, бәлкә бабамдан бир әсәр-әләмәт тапсынлар, амма һеч нә тапмадылар. О вахт ағсагаллар фикирләшиб деди ки, киши аллаһын мөмин бәндәси олдуғу үчүн мәләкләр кәлиб ону апарыб кәјә...

Камырхан гарының нечә гызы, нечә оғлу олмушду. Анчаг мән онун гызы, Хәлсә барәдә демәк истәјирәм.

Хәлсә тез-тез данышан, бир јердә дуруш вериб дајанмајан бир гыз иди. Ону алдылар Гарабағда һамының таныдығы, һамымызың һөрмәт еләдији Абдулла Әфәндиңин гардакы Аға Мәһәммәд әфәндијә.

Хәлсә нәһәниң дөрд оғлу, бир гызы олду. Анчаг ушағлар лап көр-пә икән Аға Мәһәммәд әфәнди вәфат етди, чаван, көзәл-көјчәк бир кәлин олан Хәлсә дә Күрдобадакы Сәкинә кими, Алјанлы мешәләриндәки Ханым кими, дүңянын бүтүн зөвг-сәфасындан көзүнү чәкәрәк әрә кет-мәјиб башлада ушағларыны бөјүтмәјә. Күнејләрдә отуран гочалар баш-ларыны ағыр-ағыр тәрпәдиб онун һаггында делдиләр:

—Сағ олсун, киши гызымыш...

Нә гәдәр ки ушағлары көрпә иди, гоңшу кишиләр:

—Горхма, бачы, —дедиләр. Тарласыны шумләјиб әкдиләр, һов еләјиб, тахылыны бичиб дөјдүләр.

Ортанчыл оғлу Абдулла чох фәрәсәтли, зирәк ушаг олдуғу үчүн әмиләри Абдулла Әфәнди мәсләһәт көрдү ки, ону Күнеј Күздәкдән

сәккиз километр аралыдакы Гарабазар кәндиндә ачылан бешиллик рус-түрк мәктәбине гојсунлар.

Абдулла һәр күн гарда-туфанда сәккиз километр Гарғабазар кәндиңә, сәккиз километр дә ордан Күнеј Күздәјә ајаг дөјәрәк бу мәктәби гуртарды.

Јашда өзүндән бөјүк бачысы Ширинин әри Әбдүләзиз Гарабулаг шәһәриндә тикити шејләри сатан бөјүк мағазә ачмышды. Көдәк, савадһна бир киши иди. Күчлә гол чәкә билирди, амма бичликдә шејтанә палаг һәрәрди. Абдулланы көтүрдү өз мағазасына сатычы. Абдулла рус дилнин билдији үчүн Москва, Харков кими шәһәрләрдән мал алыб кәтирмәјә језнәсә ону көндәрирди. О да чох чаван олса да бу ишләри бөјүк мәнәртлә јеринә јетирирди. Билмирәм, нә чүр олдуса, үч-дөрд илдән сонра Абдулла мағазәјә шәрик чыхды. Сонра језнәсиндән арылыб өзү о чүр бир мағазә ачды. Аз заманда әли елә кәтирди ки, језнәсини сыхышдырыб базардан чыхарды. Она көрә дә језнәси Әбдүләзиз Абдулла илә олду һәмнишәлик дүшмән.

Сөһбәти јенә дә һәрлијәк күрдобалы Бајрам бәјин үстүнә. О, бир нечә мүддәт Шушадә гулуг елијәндән сонра ону Гарабулаг шәһәринә пристав тәјин еләдиләр.

Бајрам бәј, оғлу Нуруну кимназијајә көтүрдүб гојду ки, почт начальниги олан досту Ивановун евиндә галыб охусу. Арвады Фатма ханымла гызы Јагуту көтүрүб кәлди Гарабулаг шәһәринә. Араз бојуна сәс дүшдү ки, Күрдобалы Сәкинәнин оғлу Бајрамы Гарабулага пристав көндәрибләр. Обалардакы дәвләтчи ағсагалар дәстә-дәстә бәјин көрүшүнә кәлирдиләр, өзләри дә, әлбәттә ки, әлибош кәлмирдиләр, баһалы баһалы совгатларла кәлирдиләр. Кими ат, кими дөвә, кими гүмәтли халы... Бајрам бәј дә атлары, дөвәләри верирди гардашы Ејваз апарыб Күрдобада гатырды өз дәвләтинә. Буна да Фатма ханымның ачыгы тутмаға башлајарды:

—Ај киши, —дејирди, —һәр шеји верирсән гардашына, бәс фиркәшмирсән ки, ахы бизим дә оғлумуз, гызымыз вар?

Бајрам бәј дә арвадына ачыгланыб дејирди:

—Сәнин борчуна галмајыб, арвадсан, отур арвад јериндә. О вахтдан да Фатманың үрәјиндә әринин анасына, гардашына гаршы бир кин дүјүмләнди. Сәкинәнин Фатма илә арасы олмаса да тез-тез оғлунун көрүшүнә кәлирди, һәр кәләндә дә Бајрам ону пәјлә, совгатла јола салырды. Бајрам бәј истајирди ки, гардашының гојуну, аты, дөвәси о бири дәвләтли тәрәкәмәләринкиндән әскик олмасын, ел јайлағарана кәләндә Мәшәди Күлмәмәд оғлу Ејвазын көчү о бириләриндән касыб көрүмәсин. Чох чәкмәди ки, Бајрам бәјин һөрмәти-һизәти лал начальникин өзүндән дә артық олду.

Бунун бир сәбәби дә о иди ки, Араз бојундакы адлы-санлы гачаглар Күрдобалы Бајрамы өз адамлары һесаб едирдиләр, онун башына анд ичирдиләр. Чүнки Бајрам онларын өз ичиндән чыхмышды, јәни онлар кими рәјјәт оғлу иди, өзү дә чинс нәсилдән иди. Бир дөфә белә бир әһвалат олду. Гәзәјә Волков адлы тәзә начальнак кәлмишди. Бир аз кечәндән сонра о, көрдү ки, чамаатын бүтүн иши-сөзү пристав Бајрам бәјләди, ону һеч сәјан жоқду. Башлады Бајрамы бурунламаға. Хәбәр кәлиб чатды гачаг Сүләјманә, Сүләјман пәдшәһдан гачмышды. Чамаатла иши олан дејилди. Касыблара, әлсиз ајасгызларә көмәк еләрди, икилији дә гачаг Нәби кими дилләрдә дастан олмушду. Гачаг Нәби әјналы түфәнкинин заманында ад ачмышды, Сүләјман да бешатыланы.

Бир кечә начальнак евиндә әјләшиб ханымы илә шыдырғы сөһбәт еләдији заман гапы тајбатај ачылды, гачаг Сүләјман әлиндә онатылан

ичәри кирди. Началникин арвады гышгырды. Сүләјман тапанчасыны тобура гојуб арвада деди:

—Горхмајын, ханым, биз адамјәјән дејилик.

Ханым бу солгун, сарыбәниз, арыг оғланын нә дедијини баша дүшмәднәсә дә, онатыланы тобура гојдугуну көрүб сакит олду. Гачаг, начальнак деди:

—Господин командор (о, лагонлу чар начальнакларинин һамысыны «командор» адландырырды), әкәр бу маһалдан сағ-саламат кетмәк истәјирсәнсә Күрдобалы Бајрамла ишин жоқду!

Началник азербәјҗанча јахшы билмәсә дә, Сүләјманын нә демәк истәдијини баша дүшүб, деди:

—Јахшы... јахшы!

Анчаг Сүләјман дөнүб гапыдан чыхмаг истәјәндә начальнак јавашча столун јешијиндән тапанчаны көтүрүб ону вурмаг истәдији анда Сүләјманын онатыланы тобурундан чыхарараг керијә чеврилиб начальникин тапанча олан әлиндән вурмағы бир санијәдән дә аз чәкди. Началник билмирди ки, әкәр Сүләјманын күрәјиндә көзү олмасайды, әли илдырымдан ити олмасайды, Сүләјман олмазды! Анчаг начальникин чаван арвады бу дөфә нә горхуб гышгырды, нә дә гарны өзүндән бир аршың бағаға чыхан әринә јазығы кәлди. О, анчаг һејрәтлә солгун бәнизли арыг оғлана бахырды.

Гачаг, начальнак деди:

—Командор, дедикләримә јаддан чыхарсан јахшы олмујачаг!

Сонра начальникин чаван арвадына:

—Бағышла, ханым!—дејиб гапыдан чыхды.

Бу әһвалатдан сонра начальникин јанында Бајрамың бир сөзү ики олмады.

ЧАВАН ТАЧИРЛӘ ПРИСТАВ ГЫЗЫНЫН ӘВВАЛАТЫ

Бајрам бәјин гызы, бөјүјүб миңә кәрдәнли, узун сачлы, булаг кими шәффаф көзлү бир көзәл олмушду. Гочасы Сәкинәдән кәлән бир хал, гар кими ағ боғазының јанына гонмушду Мүәллимләр кәлиб она елдә дөрс вермишдиләр. Күрдобалыларла јайлаға, арана кечәндә гыз ат миниб оғланларла чыдыра чыхарды, нишана атарды, Шәһна-мәнин рәвајәтләрини, Фүзулинин, Натәванын гәзәлләрини охујарды. Анасы Фатма ханымның түтүнүндән көтүрүб хәлвәтчә чәкә-чәкә өј-рәнмишди папироса. Гуллуғчуларына о вахтын ән баһалы папиросундан алдырыб кизләдәрди, јәни атасындан кизләдәрди, анасы Фатма ханым гызын папирос чәкдијини билирди, амма бир сөз демирди. Чүнки өзү дә елә бу јашларинда анасы Ханымдан папирос чәкмәк өјрәнмишди, өзү дә анасы Ханым кими әзәзил дејилди, үрәјиүмшаг арвад иди. Бајрам бәјин һәр ај оғлуна кифәјәт гәләр пул көндәрмәсинә бахмајараг, Фатма ханым да әриндән кизлин она пул көндәрди. Учабојду, алакәзлү һәзрәт Јусиф кими көзәл бир оғлан олан Нуру бәј дә бу пуллара саға-сола сәппиб кеф чәкәрди, Шуша галасының Ермәнистан һиссәсиндә олан клубларында сәһәрәчән гызларла рәс едәрди...

Јагута һәр тәрәфдән елчиләр кәлирди, амма Бајрам бәј анасы Сәкинәнин, Күрдоба ағсагалларының мәсләһәтилә Мурадханлы оба-сындан олан һачы һүсәјин оғлу Мәһәррәм үчүн кәлән елчиләр сөз верди. Һачы һүсәјин беш миң гојуну, нечә јүз аты, нечә дөвәси вар иди. өзү дә тиканлы тајфадан иди. Обанын јарысы онун гоһум-гардашы олуб һамысы да сәјылан карлы адамлар иди. Һачы барма-ғыны галдырсајды, јүз атлы-түфәнкли адам һазыр оларды. Мәһәррәм дә ат миниб түфәнк тутан бојду-бухушду, јарашылы бир оғлан иди.

Нечә дөвә жүкү дүүү, жағ, мотал, нечә гарадиш еркөк, нечә мө'төбәр ағсагал кәлди, нә гәдәр гызыл зийнәт, зәрхара парча кәтирдиләр Жагута нишан тахдылар.

Сонра Начы, Байрам бәји бүтүн айласилә һарамыҗа гонаг чағырды. Гоншу обалардан да адлы-санлы адамлар кәлди, еркөкләр чәсилди, һәрәси ики ведрә су тутан ири газанлар асылды. Бөјүк го-наглыг олду, сонра ән гачаған атларын чыдыры башланды. Нишан-наглыг олду, сонра атын гызғын гачарағында бешатыланла далбадал сәккиз нишана вуруб икидлийини көстөрдү. Жагут да алачыг чәтәнәсинин ара-сындан бахыб күлүмсәди, зарафатчыл кәлинләр буну көрүб бичликлә бир-биринә көз вурдулар. Огланын бој-бухуну, ат минмәји гызын хо-шуна кәлирди. Амма һеч бир дөфә дә үз-үзә әйләшиб сөһбәт өләмә-диләр. Аталар гәрәра алдылар ки, паызда, јә'нн ел дағдан гәјыданда тој өләсинләр. Анчаг бу дүнјада азым гәрибә ишләр олур?!

Гарабулаг шәһәринин шимал тәрәфиндә, бир-бириндән аралы ахан «Гуру чај»ла «Көндәлән чај»ын арасында башы кәсик еһрама охшәјән «Гары дағ»ы вар. Гој әввәтсә ондан данышым.

Шәһәр отуз доғгуз күн мүһәсирдә галарағ узун мәмләкәтдән гошун чәкиб кәлмиш шаһла вурушурду. Гыркынчы күн шаһын ијир-миш јашлы чәсур оглу Маликтач беш јүз нәфәр сечмә пәһләванла һа-сарын бир тәрәфиндән һичүм едиб шәһәрә дахил олду. Онун ардыгча бүтүн гошун јол тапыб шәһәрә долду.

Јерли әһалинин инадындан, тәслим олмағ үчүн дәфәләрлә едил-миш тәклифи рәдд етмәләриндән гәзәбләнмиш шаһ, вәзирин Тајкөз Јусифи чағырыб кимсәјә аман вермәмәји әмр етди.

Тајкөз Јусиф шәһәрин сағ галмыш једди мин әһалисини ушағдан бөјүјә тылынчдан кечирди. Евләр дағыдылды. Ган су јеринә ахды.

Үкүндүк гыргындан сонра шаһ шәһәрдән чыхыб јашыл бир тө-пә үстүндә чадырлар гурдурду. Үч күн үч кечә шәјаналыг етмәји, галибийәт бадәләри галдырмағы гошун әплинә әмр етди.

Гызыл ишләмәли, фүрузә рәнкли кузәләр једдилик Шираз шә-раблары илә долдурулды. Әти мө'чун олан бешиллик гара еркөкләр кәсилди. Овчулар Гарабағ мешәләриндән түкләри алов кими јанан гыр-говулар кәтирдиләр.

Һөкмдар једди гызыл дирәкли чадырында, једди тирмә дөшәк үстүндә әйләшди. Атлас кејимли Нишанур сәзәндәләри кәлди. Сүфрә-ләр дөшәнди, гызыл гәдәһләр дүзүлдү. Илк бадәләр галдырылан за-ман јетмиш једди шәјпур шаһлар шаһынын гәләбәси шәрәфинә кур-лады.

Лакин слә бу вахт шаһын горхунч вәзирин Тајкөз Јусифи ичәри жириб һөкмдарын һүзурунда јерә гәдәр тә'зим етди. Шаһ бошалмыш гәдәһини јанындакы гара гула вериб гашларыны чатды.

—Һарадасан, вәзир?—деди.—Јохса мәним гәләбәмин тәнтәнәси, сәнчә, мәнә насыздыр?

Тајкөз Јусиф бир даһа јерә гәдәр тә'зим едиб:
—Гиблеји-аләм,—деди,—мән ачиз Јусиф сәнин садиғ гулунам. Шаһлар шаһынын һүзуруна кечикмәјимини сәбаби вар.

Һөкмдар, вәзирин сәсиндаки гара хәбәр өләмәтини дүјараг:

—Нә олуб, вәзир? Тез сөјлә!—деди.

Вәзир үчүнчү дөфә тә'зим едиб:

—Гиблеји-аләм јүз илләрлә сән олсун! Оғлун Маликтач хәстә-ләнмишир,—деди.

—Нә данышырсан, вәзир?—дејә шаһ ајаға галхды.

Шаһзадә Маликтач гоншу чадырда, гыздырма ичиндә јатырды. Һәр тәрәфдән једди гара гул, әлләри дөшүндә, сүкүт ичиндә дајаныб көзләрини она зилләмишди.

Һөкмдар, вәзирин мүшәјиәти илә чадыра дахил олдуғла, гуллар јерә дөшәниб алынларыны торпаға гојдулар. Сонра галхыб далы-да-лы он аддым кери чәкилдиләр. Шаһ оғлуна јанашыб бармағларында лә'л-чавахир сајрышаң ағ әлини онун алнына гојду:

—Оғлум, Малик!—дејә һәјәчанла сәсләнди.

Лакин хәстәлән чаваб кәлмәди. О заман шаһ, рәнки ағармыш үзүнү вәзирә чевириб горхулу вә титрәк сәслә:

—Бу саат һәр тәрәфә чапарлар көндәрилсин. Гој бүтүн биличи-ләр бураја топлашсын,—деди.

Шаһ бүтүн күнү оғлунун башы үстүндән тәрпәнмәди, көзләрини јуммады, һеч нә јемәди.

Сәһәри вәзир гајыдыб:

—Гиблеји-аләм,—деди,—шәһәрдә анчаг тәк-тәк гочалар, ушағ-лар галыб, гырылан гырылыб, сағ галанлар да кечә икән мешәләрә гачыб. Чох ахтарандан сонра бир фалчы гарыја раст кәлдик.

—Бәс фалчы нә олду?—дејә шаһ гәзәблә сорушду.

—Кәлмәди. Шаһзадәни өз јанына истәди. Мән ону очаға атды-рыб јандырадым, гиблеји-аләм, анчаг... Шаһ, вәзирин сөзүнү кәсиб:

—Тахт-рәван һазырлансын!—дејә әмр етди.

Һөкмдар өз рәијәти илә бирликдә инсан чәсәдләри илә долу ка-раба күчәләрдән кечиб, балача бир команын габағында дајанды. Тахт-рәваны гулларын чифтиндән алыб јерә гојдулар. Шаһзадәни еһ-тијатла ичәри кәтирдиләр. Евин јарымгаранлыг ичиндә учабојду бир гары дурмушду. Шаһ дахил олан заман о, јериндән гымылданмады, тә'зим етмәди, бир һејкәл сүкүнәти илә дајаныб дурду.

Шаһ кечиб хәстәнин баш тәрәфиндә гојулмуш дөшәк үстүндә әј-ләшәрәк:

—Гары,—деди,—дејирләр сән чинләрин, уғурсуз руһларын ди-лини билирсән. Сағалмаз дәрдләрә дава едирсән. Будур, мәним оғлум Маликтач од тутуб јаныр. Мәш'ум руһлар онун һушуну оғурла-јыб апармышлар. Сәндән әлач истәјирәм, гары! Әкәр ону сағалтсан, евинин дирәкләрини гызыла тутдурачағам. Әкәр хәјанәт етсән, чә-һәннәм кими зәбанә чәкиб јаначасан.

Гары:
—Мән анајам,—деди вә бир таб су алыб тахт-рәванын гар-шысында јерә чөкдү. Сонра додағынын алтында нә исә охујуб сују үфүрдү вә бир ан қасаја диггәт едәрәк ағыр вә зәһмли көзләрини галдырыб:

—Еј шаһ,—деди,—мән бурада минләрлә гәзәбли руһ кө-рүрәм. Онлар хәбәр алыр: «Шаһ өз оғлуну чохму севир?».

Шаһ ваһимә илә:

—Нә данышырсан, гары?—деди.—О мәним јекәнә варисмдир. Бөјүк бир мәмләкәт көзүнү она дикмишир. Мән једди ил дуа едиб, једди миң гурбан кәсәндән сонра бөјүк јарадан ону мәнә әта етди. О бөјүдү, Кәјан мүлкүндә биринчи пәһләван олду.

Фалчы тәкрар суја бахыб:

—Ағсаглы бир гары сорушур: «Шаһзадәнин анасы вармы?».

Шаһ аһ чәкиб:

—Вар, гары,—деди,—онун анасы Хәдичәбану јер үзүндәки ар-вадларын ән хошбәхтидир. Чүнки о мәнә Маликтач кими оғул бәхш етмишир. Тез ол, гары, оғлумун дәрдинә әлач ет. Инди Хәдичәбану-нун јухусуна гары илаһлар кирир.

Гары бајаддан бәри илк дөфә оларағ башыны галдырыб хәстә шаһзадәјә бахды вә слә бил ки, оғланын солгун көзәллији онун көз-ләрини гамашдырды. Гарынын кирикләри гырынды, бәбәкләри бөјүјүб гуру бир парылты илә јакды. Гары галхыб хәстәјә јанашы.

Дамарлары чыхмыш гуру вэ кобуд элини онун синэсинэ гојду.
Хэстэ, көз гапагларыны галдырды. Жаралы чејран көзлөрүнө бэнзэр бир чүт гара, мөлул көз арвада зиллэнди. Гарынын күнөшдөн вэ дәрләнн јаныб гаралмыш һејбатли үзү гәрибә бир нурла ишыг-ланды. Ахы о, ана иди...

Сонра гары дағлара кедиб бир этәк чичәк кәтирди. Онларын ширәсини чәкиб гашыг-гашыг хәстәнин боғазына төкдү. Кечә-күндүз јанындан тәрпәнмәди.

Шәһәрдә сағ галмыш јерлиләр она ләһнәтләр јардырдылар. Күнәјләрдә отуран гочалар ону көрдүкдә көзлөрени ендириб ајағларынын учуна бахдылар, јадәллиләрин нәзәриндән ираг јердә көрүшән арвадлар башларыны булајыб:

—Еһ, Баллы гары имансыз олду,—дедиләр.

Хәлвәтә душәндә ушағлар онун ардынча дүзүлүб:

—Ај фалчы, бәс гызыл башмағын һаны?—дејиб тәһнә етдиләр.

Гары һәмјерлиләренин бүтүн бу нифрәтини сүкутла гаршылајыб һәр күн дағлара кедир, гучаг-гучаг чичәк кәтирди хәстәни мүаличә едирди.

Нәһәјәт, једди күндән сонра шаһзадә көзлөрени ачыб јемәк истади. Он биринчи күн исә онун тамамилә сағалыб ајага галхдығыны гошун әһлине хәбәр вердиләр.

Шаһ, фалчыја бир кисә гызыл вериб:

—Гары,—деди,—о чичәкләрени һикмәтини ач мәнә сөјлә.

Гары башыны булајыб:

—О сирри мән һеч кәсә ача билмәрәм, һөкмдар,—деди. Анчаг оғлуна о чичәкләрдән чәкилмиш елә дәрман верәрәм ки, бир дә азар үзү көрмәсин.

Бу сөзләрдән сонра гары гызылкүл рәнкли маје илә долу бир каса кәтирди. Шаһ касаны алыб бурнуна тутду:

—Бу мүшкдүр, әнбәрди, нәдир, гары? Этри инсаны биһуш едир.

—О, дүнијанын ән надир чичәкләриндән чәкилиб,—дејә гары чаваб верди:

Һөкмдар дәрманы јарысына гәдәр өзү ичиб, галаныны да оғлуна верәрәк:

—Анд ичирәм ки, мән өмрүмдә бу ширинликдә шәрбәт көрмәмишәм,—деди.

Шаһзадә галын ширәни сон дамласына гәдәр ичиб касаны гарыја гәјтардығы заман фалчы раһат нәфәс алды.

Шаһ гарынын үстүнә бир кисә гызыл туллајыб, јанында дајанмыш Тажкөз Јусифә мурачәтлә:

—Вәзир,—деди,—О вахт үғурсуз руһлар мәним шәнлијими позмушду. Инди дунјада һеч бир дәрдин рохлур. Гошун әһлине тапшыр, үч күн—үч кечә елә бир шадјаналыг етсинләр ки, көјдә күн үзү тутулсун.

—Атылан ох бир даһа кери гәјйтмәз, һөкмдар, һәр дөгигәнени бир һөкмү вар!—дејә Баллы гары астадан дилләнди.

—Дәлими олмусан, арвад? Нә данышырсан?—дејә шаһ гәзәблә јериндән галхды вэ бирдән мәдәсиндә һисс етдији дәншәтли ағрыдан сарсылараг, әл атыб вәзирин чјининдән јапшышды. Елә бу анда шаһзадә дә көкүндән гырылмыш сәрв кими силкәләниб, архасында дајанмыш гара гулуи гучағына ашды.

—Зәһәр!—Һөкмдарын синәсиндән вәһши-бир сәс голду.

—Бәли, зәһәр...—дејә Баллы гары архајынылыгла тәкпар етди.

Шаһ, јердә илан кими гывырлан оғлуна бахыб:

—Вәзир, әләч!—дејә гышгырды вэ артыг ајаг үстүндә дајанса билмәјиб, дөшәјин үзәринә јыхылды. Сонра башыны галдырыб:—Гары

—деди,—һеч олмаса оғлума бир чарә елә. Ахы, сән ону өлүмдән гур-тармышдын, ахы, сән дејирдин мән анајам.

—Бәли, гилбелә-аләм!—дејә Баллы гары аһ чәкди.—Мән анајам!..

Шаһ илә оғлу дәншәтли эзаблардан сонра өлдүләр...Тажкөз Јусифин әмри илә гарыны өз отағында гојуб гапыны бағладылар. Сонра гошун әһлинин һәр бири онун комасынын үстүнә бир ат торбасы торпаг төкдү. Күнүн ахырында күнәшин сон ишығы Саваланын зирвәсиндәки булулдарда саралыб сөнән заман гарынын комасы үстүндә бөјүк бир тәпә галхды. Сонра јаған жағышлар онун торпағыны бәр-житди. Кәлән баһар тәпәдә сары тиканлы боз гангаллар битди. Тәпәјә «Гары дағы» дедиләр.

Сонрақы әсрләрени күләкләри, селләри шәһәрин харабаларындан һеч бир әсәр гојмады. Онун јери һәр баһар гызыл ләләләрә өртүлән бир дүзәнлик олду. Шәһәрдән јадикар јалныс «Гары дағы» галды. О вахтдан бәри «Гары дағы»нын алтындаг бир чешмә гајнајыр. Узар мәнзилдән кәлиб кечән јолчулар онун сүјундан ичиб, үрәкләренин јангысыны сөндүрүләр...

Јаз-јај ахшамларында шәһәр әһли «Гары дағы»на, Гуру чајын кәнарларына, чајдан бир аз бәридәки Молла Јагуб бағына кәзмәјә чыхырдылар. Молла Јагуб малакан олуб, әсл ады да Јаков иди. Узунсағ-гал, хошифәт бир киши иди. Јерли әһали Јакову азәрбајчанлашдыраг Јагуб еләјиб, јанына да «молла» сөзүнү әләвә еләмишди. Вахтилә чарын бу јерләрә сүркүн еләдији малаканларын дөвәтәли ағсагалларындан иди. Молла Јагуб өз гајдасилә јерли әһалинин, јәһни биз азәрбајчанлыларын бүтүн хејриндә, шәриндә иштирак еләјиб һөрмәтли бир шәхс кими јухары башда әјләшдирилди.

Молла Јагуб, шәһәрдән аралы, һәмин «Гуру чајын» јахынлығында салдығы бағында надир ағачлар әкмишди. Јазда бу ағачларын һәрәси бир чүр чичәк ачыр, бир чүр әтир сачырды. Молла Јагуб, бағыны чәпәрләмәмишди, јәгин она көрә ки, јазда-јајда кәзмәјә чыхан адамларын ајағыны бағдан кәсмәк истамирди. Өз гајдасилә адамлар да Молла Јагубун бир ағачына, бир мејвәсинә тохунмаздылар, анчаг дөчәл ушағлара көрә бағын гоча бир гаравулчусу вар иди, о да бағын ашағы тәрәфиндә һүндүр бир талвар гуруб, кечәләр орда јатарды...

Бир јаз ахшамы әјниндә баһалы түнд парчадан костјум, белиндә гызыл тогга, ајағларында пар-пар парылдајан шибилит чокмә, башында гијмәтли сүр дәрисиндән дапаг гаракөз, гарагаш, еянкүрәк бир оғлан олан Абдулла өз достларыјла Молла Јагубун бағына кәзмәјә чыхдығы заман орда бир дәстә гыз-кәлнин ичиндә пристав Бајрам бәјин гызы көзәл Јагубу көрүб бир көнүлдән мин көнүлә вурулду она. Әјниндә узун ганавуз туман, ајағларында диқбадан туфли, зәрхара архалығынын үстүндән ичә белинә даш-гаша тутулмуш ели гызыл көмәр нәкилән, боғазынын алтында гызыл силәслә, ағ биләкләриндә гызыл биләрик олан көзәл Јагуб да чаван тачирә бахыб күлүмсәди. Бу вахт јеничә дашымыш Гуручај гүдрәтли ишәһ илә ги-жылдајырды, јеничә ачылымыш әрик чичәкләри арасында гушлар се-нинчлә чыгырышырды, гуршаға гәдәр галхмыш јайыл бунда зәмили-ринин үзәрилә әснб кәләп әтирли мөһ. Јагубун керија сүрүшүмш ағ-шәк кәләгајысы алтындан чыхан хурмаја сачларыны хәфиф-хәфиф тәрпәдирди. Бағын үст тәрәфиндән кечән вэ әтрафинда сары, фүрү-вәји, гырмызы чичәкләр битән чыгырда дајанмыш гызылар чаван та-чирин Јагуба нечә һејран-һејран бахдығыны көрүб күмүш гәлгәһәләр-лә күлүрдүләр.

...Сонра чаван тәчир пристав Бајрам бәјин айләси јашајан ики-

9165

мәртәбә бинанын габагындан күндә он дөфә беләдән-беләжә кечмәжә башлады. Һәр дөфә дә нишанлы гыз она бахыб күлүмсәйрди... Тачир оғлан да күлүмсәйрди. Икиси дә көзәл иди, икисинин дә мирвари кими дишләри көрүнүрдү. Чаван тачир һеч малакан гызы Катја илә көрүшндә белә олмурду. Јагут да нишанлысы Мәһәррәми көрөндә белә олмурду.

Чаван тачир билирди ки, приставын гызы ондан да дөвләтли бир оғлана нишанлыдыр. Вә бир күн чаван тачир учабодју, тәзә газгагы јәһәрли гәшәнк үркәнин үстүндә һәмнин нишанлы оғланын пристав јашајан евин һәјәтиндән чыхдығыны көрүб хејли пәришан олду. Анчаг нишанлы оғлан она әһәмијјәт вермәдән ајагларыны јавашча тәрпәдәрәк чаван үркәни чапыб кедәндән сонра гыз јенә дә балкона чыхараг Абдуллаја бахыб күлүмсәди.

Сәһәр чаван тачир көзәл хәтлә, ипәк қағызда пристав Бајрам бәјин гызына ашигажә бир намә јазыб ахырыны да Фүзулинин гәзәлиндән бу мисраларла гуртарды:

Көялүмдәки гәм гүнчеји-хәнданын үчүндүр,
Көз јашларым ол дә'ли-дүрәфшанын үчүндүр,
Ашүфтәлијин сүнбүлдү-мишкинин учундан
Сәркиштәлијим сәрви хураманын үчүндүр.

Сонра Бајрам бәјин Күрдобадан кәтирдји он алты-он једди јашлы ев нөкәри дөләдүз Бүнјадә бир гызыл бешлик бағышлајараг мәктубу онун васитәсилә көндәрди гыза. Јагут да мәктубу алыб күлсәнубәрә бүрүнән дәл балкона гачараг үрәји атлана-атлана охуду. Көзәллији һагында, мәһәббәт һагында өз нишанлысындан белә сөзләр ешитмәмишиди, нишанлысы онун «јәј гашлары», «ох киприклары» һагында «мүшкү-әнбәр сачан гулач-гулач сачлары» һагында она бир кәлмә дә демәмишиди. Ону Бакы, Тифлис, Петербург кими шәһәрләрә апарыб кәздирмәјини вәд еләмәмишиди. Чинс гадын тајфасы чинс мајјан кимиди. Нә гәдәр охшајыб тумарласан о гәдәр мәрһибан олар...

Сонра Јагут өзү дә бир намә јазыб Бүнјад васитәсилә көндәрди чаван тачира. Оғланын шалдығы јерә-кејә сығмырды. О саат јенә бир намә јазыб дөләдүз Бүнјадә верәндә Бүнјад деди:

—Кәрәк мәнә бир дәст дијәганал палтарлыг аласән, сонра қағыз апарым.

Ајр вахты гәпијин һагг-һесабыны чәкән чаван тачир бу дөфә чәк-чевир еләмәдән сөздәкәр Мәшәди Гарадан бир дәст палтарлыг алыб Бүнјадә верди. Бүнјад да кәтириб палтарлыгы зирзәмидә одуларын арасында кизләјәрәк мәктубу апарыб верди Јагута.

Оғлан бу мәктубунда Јагута тәклиф едирди ки, кәлсин она. Анчаг гыз чавабында гәмкин-гәмкин јазды ки, бу мүмкүн дејил, чүнки о, башгасына нишанлыды. Өзү дә кәбинләри кәсилиб, бу күн-сабаг тојлары оласыдыр вә гыз бу дәрдли намәни «Лејли Мәчнун»дан кәтүрдјү бу нискилли мисраларла гуртарды:

Еј мөһнәти-ешгдән хәбәрдар,
Көр таиры үчүн нә мөһнәтим вар!
Гыл тәлеји-аһимә пәзарә,
Кәр вар исә рәһмин, ејлә чарә!

О заман чаван тачир гыза узун бир намә јазыб деди ки: «Кәл сәни көтүрүм гачым». Оғланын бу тәклифи гызын көзләри габагында гәриб бир аләм ачды. Бу аләмдәки горхулар гыза бир һағыл кими чәзибәдәр көрүндү. лап Кәрбәләји Ибнхандан да о јана, шаһларла верушан гачаг-гулдур бабаларынын, ат миниб түфәк атай Сәкинә нәәсинин, атасынын дүшмәнини күллә илә вүрән Ханым нә-

нәнин ганы гызын дамарында гајнамаға башлады вә о, оғлана јазды ки, «сәнинлә лап тилсимли Гаф дагына да кедәрәм».

Чаван тачир ағыллы оғлан иди. Билирди ки, архасы Күрдоба, Араз гырагы тәрәкәмәләринә бағлы олан, диван-дәрәдә сөзү өтән пристав Бајрам бәјин нишанлы гызыны көтүрүб гачмаг нә демәкди. Билирди ки, һачи һүсејнин кабинли кәлинини көтүрүб гачмаг нә демәкди. Она көрә дә бу горхулу иш диггәтлә һазырлашды. Өзү кими зирәк бир оғлан олаң кичик гардашы Фәһрузу кәндән кәтириб мағазадә отурдараг шәјләрин гүмтәнини, алверин јол-јолағасыны она баша салды. Сонра ора-бүра кәдәндә һәмишә фәјтонуна әјләшдији узунбурун, гумарбаз чалвадар һәбиби чагырыб деди:

—Кәрәк кечә икән бизи чатдырасан Ағдама!
Белә ишләрдән чалвадар һәбибин сүмүјү ојнаға кедәрди. О, гиж-мәт-филян барәдә бир кәлмә дә данышмадан әлини сағ көзүнүн үстүнә гојуб деди:

—Сәнин кими оғландан өтрү лап фитилбөркә дә кедәрәм, өзү дә белә хејир иш үчүн.

Чалвадар һәбиб билирди ки, чаван тачир фәјтончудан, һамамчыдан, бир дә дәлләкдән пул әсиркәјән дејил. Чалвадар һәбиб Шуша галасындан иди. Думанлы дағларда көзәл сәсли ханәндәләрин «Секәһ»ны, ««Расты»ны, «Чаһаркаһ»ны ешидә-ешидә бөјүмүшдү. Мәһәббәтын нә демәк олдуғуну билирди, өзү дә пәсдән охујан лоту бир оғлан иди...

Кечә бүтүн шәһәр јатандан сонра Абдулла, чалвадар һәбибин үч саз атлы фәјтонуна әјләшәрәк сүрдүрдү гызла вә дәләшдикләри јерә. Јагут да пал-палтарла, зигнәт шәјләрилә долу чамаданыны хәјанәткәр Бүнјадә көтүрдәрәк хәлвәтчә евдән чыхды. Ону да дејим ки, гыз она нишан кәлән шәјләрдән бирини дә көтүрмәди. Брилант нишан үзүјүнү дә чыхардыб гојду столун үстүнә.

Фәјтон тәрпәнәндә дөләдүз Бүнјад фүрсәти фөвт еләмәјиб чаван тачира деди:

—Бәс мәним саламатым?
Чаван тачир бу барәдә әввәлчәдән дүшүнмәдији үчүн хырда пул көтүрмәмишиди. Гыздан утанараг елә бүтөв бир гызыл чыхарыб верди Бүнјадә. Бүнјад гызылы алаң кими көтүрүлдү. Чалвадар һәбиб:

—Јаман бич кәдәди,—дејиб күлдү. Сонра чамаданлары фәјтону арасына гојуб, диггәтлә бағлады. Сонра гозлаја галхараг:—ја аллаһ!

—дејиб атлары тәрпәтди, фәјтон сәссизчә шәһәрдән чыхыб шосе јолә дүшдүкдә һәбиб атларын чиловуну бошалтды, бүтүн күнү мөһкәм дејиб динчәлән һарын атлар Ағдама доғру һәвәслә көтүрүлдү. Олар бу јолдә чох кетмишдиләр, билирдиләр ки, онлары табагдакы дајаначагларда ар арпа, сәрин булаг сују көзләјир.

Фәјтон кечәнин сәссизлијиндә шәһәрдән чыхараг бир гәдәр кәлиб, әввәл хош шырылты илә ахан «Һачылы архыны» кечди. Сонра көпүкләри Ај ишығында ағараң, гызмыш нәр кими нәриләдән «Гуру чаја» јакынлашды. Чалвадар һәбиб атларын чиловуну чәкиб дајандырагаг дүшүб кечәләти диггәтлә көздән кечирди. Абдулла да фәјтонун үзәнчисиндә гәлхыб бахды. Адама елә кәлирди ки, дағлардан һүмүлә кәлән бу чајын габагында һеч нә дајанмаз. Анчаг һәбиб сәнитчә гозлаја галхыб:—ја аллаһ!—дејәрәк чилову тәрпәтди. Атлар өзләрини чәсарәтлә вурдулар чаја, чаван тачир истәклисинә пычыллады:

—Горхурсан ки?
Гыз ај ишығында оғлана јанакы бахыб күлүмсәди:
—Нәдән горхачам?..

Бу, онларын арасында олаң илк мүкалимә иди.
Су фәјтонун ајаг гојулаң јеринә гәдәр галхмышды. Әлбәттә, бу

кечеләт чајын ән дајаз јери иди. Анчаг су һүчүмлә ахдыгы үчүн әз галырды фәјтону ашырсын.

Күрдоба чамааты јајлаға кедәндә гыз атла, дөвә илә белә дашгын чајлары чох кечмишди. Она көрә дә чаван истәклиснин нараһатлыгы гызы әйләндирди.

Чалвадар Һәбиб атлары үрәкләндирмәк үчүн чүрбәчүр сәсләр чыхарырды. Чајын ортасына чатдыгла чаван тачирә елә кәлди ки, дүз-дүңә Ај ишығында агаран бу һарын чајдан ибарәтди О, диг-тәтлә истәклисинә бахды, амма көрдү ки, гызын Ај ишығында күлән көзләриндә зәррә гәдар дә горху јохду. Атар саһилә јетиб јамача галханда чалвадар Һәбиб ахырынчы дөфә:—ја аллаһ!—дејиб шаллағы һавада шаггылатды. Һәмишә онлары тумарлајыб әзизләјән, бәзән арпаларына кишмиш гатан саһибләринин бу гәсиндән атлар чушә кәлиб чајын саһилиндәки јохушу дәрәмә чыхдылар.

Фәјтон долајлары јенәрәк «Көндөлән чајы» да кечдикдә, чалвадар Һәбиб бир папирос јандырыб гојду дамагына. Фәјтон Дөвләт-јарлы кәндинин ичиндән кечәндә хорзлар банлајырды. Һәмишә белә кечәјарысы хоруз банлајанда нә үчүнсә Јагутун үрәјиндән бир гәм-кинлик кечәрди. Инди дә белә олду. Гыза елә кәлди ки, ата-анасындан, догулдугу јерләрдән әрзылыб тамам башга бир аламә кедир... Онун үрәји көврәлди. Оғлан әјилиб үслүфча гызын үзүндән өлду.

Атлар јүнкүл јорға илә кедирди. Ај батмышды. Бәзән јолун бу тәрәфиндән о тәрәфинә көзләри јашыл фәнәр кими парылдајан түлкү, ја чанавар кечәрәк алам боју галхмыш зәмиләрин арасында јох олурду. Атлары зынгыровлары хош авазла сәсләнерди, дан јериндән сәрин јел галхырды. Гыз илә оғлан фәјтончудан һәја еләрәк дамыш-мырдылар. Анчаг мәлум мәсәләдир ки, бир-бирләрини һисс едирдиләр. Бир-бирләринә бачыб күлүмсәјирдиләр.

Дедјим кими јахшы пәсдән охумағы олан чалвадар Һәбиб дә һәја еләјиб сусурду. Амма фәјтондакылар анчаг киши тајфасы ол-сәјды чалвадар Һәбиб бүтүн јолбоју каһ «Раст» үстүндә, каһ «Секәһ» үстүндә зүмзүмә едарди. Гараба тојларында чалвадар Һәбибин чыр-тыг вүра-вүра мәзәли ојнамағы вар иди, һәтта бу барәдә:

Бу һаванын ады әнзәли, чалвадар Һәбиб

Бир аддым да туллан ирәли, чалвадар Һәбиб.

Чал чуханы, вур чыртығы чалвадар Һәбиб!—

дејә башлајан күлмәли бир маһны да гошмушдулар.

Дан јери гызарды. Бир аздан күн чыхыб Гараба чөлләрини ишыг-ландырды. Фәјтон аз кетди, үз кетди, чатды Пирагбулаг дәрәсинә. Бу о дәрә иди ки, бурда күздәкли Бајандур өз икидләрилә ахта Ағамәһәмәдин гошуилларына диван тутмушду. Бу о дәрә иди ки, бурдада Кәңчә гачагы дәли Алы намәрд Ширалы ханы өлдүрүб һәм-јерлиләринин гисасыны алмышды. Фәјтон дәрәјә кирәндә чалвадар Һәбиб дәрәнин о тајында көһнә күнбәзин габагындакы тәк, ағачын көл-кәсиндә дајанмыш бир адам көрүб атлары говмаг истәди. Анчаг дар јолун о тәрәф-бу тәрәфиндән она тушланан түфәнкләри көрүб атларын чил-ловуну тәкди. Колларын далындан чыхан ики түфәнкли гачагдан бири Һәбибә әмр етди:

—Ә, уәзубурун көпәкоғлу, дөндәр фәјтону, сүр күнбәзини јанына!

Она да чалвадар Һәбиб дејәрдиләр! Гачаға гәзәблә бахыб деди:

—Ағзыны дағытма, ә, адам оғлусун! Сүр-дејирсән, сүрәрәм!

—Сур!—дејә гачаг ғышгырды.

Чаван тачир гачаглар деди:

—Гој гыз отурсун фәјтонда, биз кедәк.

Гачаг она гулаг асмајыб јенә да чалвадар Һәбибә ғышгырды:

—Ә, һејвәрә! Сәнә демирәм дөндәр фәјтону?!

Һәбиб фәјтону дөндәриб көһнә күнбәзин габагына сүрдү. Фәјтону сахлајанда ағачын көлкәсиндә дајанан чаван оғлан бир-һки аддым ирәли јеријиб, чалвадар Һәбибдән сорушду:

—Кимди миникләрин?

Чаван тачир фәјтондан дүшүб, сакит сәслә оғлана деди:

—Мән Абдулла Әфәндиинин гардашы оғлујам. Фәјтондакы гыз да мәним ишанлымыр.

Гачагбашы сорушду:

—Күнәј Күздәкли Абдулла әфәндиинин гардашы оғлусан?

Абдулла деди:

—Бәли.

Гачаг сорушду:

—Бәс бачы кимләрдәндир?

Абдулла деди:

Күрдобалы пристав Бајрам бәјин гызыдыр.

Гачагбашы сорушду:

—Инди сәфәриниз һајанадыр?

Абдулла деди:

—Кедирик Ағлама.

Соира гачагбашы портманатындан бир үзүк чыхарыб фәјтона јахынылашды:

—Буну сәнә бој көрүнчәји верирәм, бачы! Гој гачаг Ханмураддан јадикар олсун.

Јагут ишанлысына бахды. Чаван тачир тәмкинлә деди:

—Бој көрүнчәјини рәдд етмәк олмас. Көтүр.

Јагут үзүју алыб тахды бармагына вә лап көһнә танышмышлар кими гачагбашја деди:

—Сағ ол, Ханмурад!

Гачагбашы деди:

—Бачы, Бајрам дајы мәни јахшы таныјыр. Бағышла ки, ушаглар сәни јолдан сахлајыб.

Соира гачагбашы чаван тачирә деди:

—Сизә јахшы јол, гардашлы!

Фәјтон тәрпәннб Пирагбулаг дәрәсиндән чыхды.

Чалвадар Һәбиб папагынын далыны галдырыб атлары тәрпәтди. гачаглар онун атларыны тутуб алмадылары үчүн чалвадар Һәбибнә кефи дохсан догуза галхмышды. Фәјтон Пирагбулаг дәрәсиндән узаг-лашанда чалвадар Һәбиб деди:

—Ханмурад дејилмишчән вармыш... Сағ олсун.

Гачаг Ханмурад тәзә мејдана чыхмышды. Өзүнүн дә ијирми ики-ијирми үч јашы анчаг оларды. Онун да гачаг Суләјман кими касыб-кусубла пиши јох иди. Чох әлиһити икид иди.

Ишанлысынын чаван гачагбашја нечә марагла бахдығыны фи-кирләшәндә, ајатларында узунобағз чәкмә, башында баһалы бухара папаг, белиндә үч гатар патрон, бөјрүндә гырмызы ағач гобурлу онаты-лан олан гачагбашынын уча гәлд-гамәтнин көзләринин габагына кәти-рәндә чаван тачир өзүнү биртәһәр һисс еләди.

Ахшам, күн батанда фәјтон Ағдамын једди-сәккиз километрли-јиндәки Новрузлу кәндиә дахил олду. Бәдалы јузбашы күрәсүлү артырмада әјләшнб ов түфәнкнин килизинә барыт гырма долдуурду. Атлары зынгыров сәсләрини ешидиб башыны галдыранда көрдү ки, дарвазанын ағзында бир фәјтон дајанды. Киши әлиһи ишиндән чәк-мәјиб бәркдән сәсләнди:

—Гонаг, дарваза ачыгды!

Әввәлчә чалвадар Һәбиб чамаданлары көтүрүб кирди һәјәтә.

Сонра да чаван тачир, ардынча да нишанлысы дахил олдулар. Гыз, тамам жашынмаса да, жашмагы бурнунун габагына гедэр чэкмишди. Бэндалы жүзбашы зэнэн хейлагы илэ чаван оғланы көрөн кими килзи столун үстүнэ гоуб, ајага галхды:

—Хош кэлмисиниз,—деди,—бујурун јухары!

Бэндалы кишинин атли-чанлы арвады гызын голундан тутуб апарды евин гадынлар олан хиссэсине.

Абдулла да артырмаја чыхыб кишијла эл тутушду.

Бэндалы жүзбашы деди:

—Һәбиб, сән дә чых јухары!

(Гарабагда чалвадар Һәбиби ким танымырды ки?).

Һәбиб деди:

—Аллаһ разы олсун, Бэндалы дајы, атларын арпа вахтыды, көрөк кедим.

Бэндалы жүзбашы чаван тачирә деди:

—Гардаш оғлу, бујур ичәри

Онлар, халы-кәбә илэ дешонмиш зала дахил олуб ипәк дешәкчәларин үстүндә әлләшдиләр.

О саат арвад-ушаг олан тәрәфдәки мөтбәхдә газанлар асылды. Чај гојулду. Кәкликли-турачлы плов биширилди. (Гарабағлыларын кәкликли-турачлы пловуна нә сөз?).

Јејиб ичәндән сонра Бэндалы жүзбашы деди:

—Һә, гардаш оғлу, инди даныш көрөк һансы гоһумлардансыныз? Абдулла һәр шеји олдуғу кими данышыб гуртаранда Бэндалы жүзбашынын үзү тутулду. О, бир гедәр сүкутдан сонра деди:

—Бураны өз евиниз һесаб еләјин. Һеч бир шејдән дә еһтијат еләмәјин.

Сонра Бэндалы жүзбашынын нечә ил гагагчылыг еләјиб кечән ил үзә чыхан кичик гардашы Чыраг да кәлиб гонағлара «хош кәлдин» еләди.

Бэндалы чоһдан жүзбашылыг еләмәсә дә, Гарабагда сајылан карлы адамлардан иди. Чаван тачирын нишанлы гызы көтүрүб онун евинә гачмагы һаваја дейилди. Чаван тачир билирди ки, гуш олуб көјә учсалар да һачы һүсејнин, Бајрам бәјин адамлары Гарабагда онларын јерини тапачаг. Она көрә дә көрөк елә адамын евинә кетсинләр ки, ордан онлары бир гошун да чыхарда билмәсин.

Онлар кәләндән үч күн сонра Бэндалы Ағдам шәһәриндәки чајханалардан биринин габагында, бөјүк тут ағачынын көлкәсиндә әјләшиб ханлыг Мухтарла нәрд ојнајырды. Ханлыг Мухтар да Бэндалы кими карлы адам иди, тапанчасы һәмишә пенчәјинин голтут чибиндә долу оларды. Әкәр ханлыг Мухтар белә сајылан адам олмасајды, Бэндалы чамаатын көзү габагында отуруб онунла нәрд ојнамазды. Һәр кәсин өз тајы вар!

Елә бу заман балачабојлу, чыртдагос, давакар пристав Исмајыл бәј далаңда ики нәфәр јасавул, нәрд ојнајанларын јанына кедиб деди:

—Бэндалы! Биздә мәлүмат вар ки, Гарабулагдан бир оғлан пристав Бајрам бәјин нишанлы гызыны гачырдыб кәтириб сәнин евинә: Бэндалы зәрләри туллады, дашлары көтүрүб јеринә гојандан сонра сакит сәслә сорушду:

—Тутаг еләди, сонра?

Простав Исмајыл бәј деди:

—Сонрасы будур ки, көрөк гызы алыб керн гајтараг, оғланы да тутаг!

Бэндалы деди:

—Гыз өз хошу илэ гошулуб гачыб.

Исмајыл бәј чаваб верди ки:

—«Онун бизә дәхли јохду. Өз јерләриндә ајдынлашдырарлар.

Бэндалы жүзбашы деди:»

—Бу, һанисафлыг олар, бәј, Ону да нәзәрә ал ки, оғлан гызы мәним евимә кәтириб.

Исмајыл бәј деди:

—Сәнин евин зијәрәткаһ-зад дейил ки?..Нә олсун кәтириб?

Бэндалы зәрләри туллајыб ағыр-ағыр галхды:

—Исмајыл бәј! Инди ки, белә олду, мән кедирәм евә. Сән дә кет, јасавулларыны көндәр, кәлиб о оғланла гызы мәним евимдән чыхарсынлар, көрөк нечә чыхарырлар?!

Бэндалы бу сөзү дейиб, тәләсмәдән кетди. Ханлыг Мухтар Бэндалы жүзбашынын ардынча баха-баха папирос чыхарыб јандырды, бу о, демәк иди ки, ханлыг Мухтар өзү дә мәһз Бэндалы кими едәрди...

Бэндалы жүзбашы евинә кәлиб, Абдуллаја Һеч нә һисс етдирмәдән гардашы Чырагы, ики чаван әмиси оғлуну, үч јенијетмә бачысы оғлуну чағыртырдыб әһвалаты оғларга гысача биллрди. Тапшырды ки, түфәнкләрини һазыр сахласынлар. Әкәр пристав Исмајыл бәјин јасавуллары гызы оғланын әлиндән алмаға кәлсәләр, атышачағлар.

«Атышачағы» сөзүнү ешидиб чаванларын сүмүјү ојнаға кетди.

Онларын ағсағалына пәнаһ кәтирән оғланын нишанлысыны Һеч кәс бу евдән, бу Новрузлу кәндиндән чыхарыб апара билмәз!.. Узаг олсун, әкәр гызы тутуб оғланын әлиндән алсалар, бу, бүтүн Бэндалы тајфасы үчүн, бүтүн Новрузлу кәнди үчүн һәмишәлик баш төһмәти оларды! Она көрә дә түфәнкләрини долдуруб сөјкәдиләр бучаға, патрондашы да асыллар үстүндән.

Анчаг Исмајыл бәј кәлмәди. Исмајыл бәј давакарлыгга бәрабар, һәм дә бич адам иди. Билирди ки, давасыз-атышмасыз Бэндалынын евиндән гыз чыхармаг олмаз. Бир дә фикирләшди ки, башга гыздан кәтирилмиш бир гыздан өтрү нә үчүн Бэндалы ушағы кими бир тајфа илэ ганлы-бичаг олсун?

Анчаг сәһәри кечә хорузун икинчи банында итләрин бәрк һүрүшмәјинә гулаг вериб, Бэндалы жүзбашы дәрһал баша дүшдү ки, евин әтрафында јад адамлар вар. Тәк бир адам јох, бир нечә адам, чүнки итләрин сәси бағын бир нечә јериндән кәлирди. Бу, пристав адамларына охшамырды. Һөкүмәт адамы кечәнин бу вахтында кәлмәзди. Демәк, мәсәлә башга чурдур. Бэндалы шалварла архалығыны чәлд кейинди, түфәнки гапыб, гапыны усдуфча ачыб еһтијатла чыхды бајыра. Елә бу анда да гардашы Чыраг гаранлыгдан сәсләнди:

—Кимсиниз, ә?!

Гаранлыгдан кимсә она гышгырды ки:

—Бэндалыја денән чыхсын чөлә!

Өзүнү тәндирхананын бөјрүнә вериб атышмаға һазыр дајанан Бэндалы жүзбашы сакит сәслә чаваб верди:

—Бэндалы чөлдәди, нә сөзүн вар?

Гаранлыгдан кәлән сәс деди:

—Әши, Бэндалы! Әкәр ган төкүлмәјини истәмирсәнсә, о һарамзада оғланы да, гызы да вер!

Бэндалы деди:

—Ә, билмирсиниз ки, Бэндалы һејлә бинамус ишә гол гојмаз! Гајыдын, кәлди евинизә-ешијинизә. Бир ишиди, олуб.

Гаранлыгдан кәлән сәс деди:

—Бэндалы, гызы апармасаг кетмијәчәјик!

Бэндалы сакит сәслә деди:

—Мәсләһәтди гајыдасыныз!

Гаранлыгдан кэлэн сәс деди:

—Әши, әлли-алтмыш верст ат сүрүб кәлмишик ки, әлибош гаҗаҗ даҗ?! Хошлугла сәнә деҗирик ки, ғызы да, огланы да версән!

Чавабында Бәндалы сәс кәлән тәрәфә деҗил. һаваҗа бир күллә атды. Сәс-күҗү ешидби өз сәнкәрләриндә һазыр даҗанан бачыоғлулар, әмиоғлулар, бир дө Бәндаһанын гардашы Чыраҗ о так күлләни ешидән кими сәс кәлән тәрәфи басдылар күлләҗә. Кәндин һәр тәрәфиндә итләр һүрүшдү, һәр тәрәфдән гарасына атылан күллә сәсләри ешидилди:

Бәндалы, ғыз үчүн кәләмләрә ғышғырды:

—Ө, өзүнүзү һаваҗы җерә ғырдырмаҗын, чыһын,—кедин!

Чавабында бир нечә күллә бирдән атылды. Евин пәнчәрәләри чиликләниб төкүлдү.

Гаранлыгдан тәзә бир сәс ешидилди:

—Әши, Бәндалы, бу көпәк ушағынын бир тәкини дә саламат бурахмаҗаҗаҗыг! Үст тәрәфләрини кәсмишик!

Бәндалы деди:

—Адама атмаҗын. Гоҗун чыхыб кетсинләр.

Сәс-күҗә җухудан аҗылан, баҗыра чыхан Абдуһанын лап гулағынын дибиндән күлләләр выҗылты илә кечиб гапы-пәнчәрәҗә дәҗирди. Оглан горхаҗ адам деҗилди, анчаҗ ишин нә җердә олдуғуну билиб халха бу чүр әнкәл ачдығы үчүн үрәҗиндә хәчаләт чәкирди. Җыз җаҗ-тармаға кәләнләр көрдүләр ки, хеҗр, Бәндалы батмалы кол дөҗүл—гаҗыдыб кетдиләр. Ат аҗағларынын сәсләри тамам узағлашыб, итләр сусандан сонра Бәндалы сәнкәр еләдиҗи җердән чыхыб бәркдән сорушду:

—Ө, ушағлар, зиҗанлыг-зад олмаҗыб ки?!

Чыраҗ өз гапысындан деди:

—Бир шеҗ жохду.

—О бири тәрәфдән нечә?

Чыраҗ деди:

—Саламат кетдиләр.

Бәндаһанын вуруб-җыхмаҗ үчүн һәмишә бир кирәвә ахтаран бачысн оғлу Иршад өз гапыларындан деди:

—Аҗ даҗы, гоҗмадын о ит ушағынын һамысыны ғыраҗ даҗна!

Бәндалы чаваб вермәҗиб артырмаҗа галханда Абдуһаны орда җөрүб, күмраһ сәслә деди:

—Гардашоғлу, сән ниҗә җухудан олмусан?

Оглан хәчаләтлә деди:

—Сизә иш ачмышыг...

Бәндалы деди:

—Иши-заль жохду, җери соҗун җат.

Абдуһа онун үчүн аҗрылмыш отагда елә палтарлы узаныб сәһәр гәдәр көзүнү җуммалы.

Сәһәр чаҗдан сонра Абдуһа Бәндаһыҗа деди:

—Ичазә версәҗдиниз бу күн биз кәдәрдик Җевлаға.

Бәндалы тәаччүблә сорушду:

—Җевлаға?

—Бәли. Ордан да Бақыҗа кәдәсиҗик.

Бәндалы күлүмсәҗиб зарафатҗана деди:

—Јохса кечәки әһвалат горхутду сәни?

—Хеҗр. Елә әввәлдән фикрим Бақыҗа кетмәкдир.

Амма чаваб тачир дүз демирди. Әслиндә истәмирди ки, онларын үстүндә бурда башгалары даваҗа дүшсүн.

Бәндалы деди:

—I ардашоғлу, сәнә әввәл дә дедим, инди дә деҗирәм, бура өз евиндир. Лап бир ил дә гала биләрсиниз! Неч кәс дә җел олуб бөҗрүнүздән өтә билмәз.

Анчаҗ киши бахыб көрдү ки, чаваб тачир галмаҗ истәмир. Сәһәр күн өзү шәһәрдән фаҗтон кәтиртди. Бәндаһанын арвады Јаҗута ири фүрүзә җашлы бир үзүк бөҗ көрүнчәҗи бағышлады. Киши өзү дә оғлана әла бир бухара дәриси илә бир дәст диҗағанал костҗумлуг бәғышлады. Јоллары үчүн чүрбөчүр җемәкләр гоҗдулар. Бәндаһа бачысы оғлу Иршадла әмиси оғлу Чәмилә тапшырды ки, онлары аларыб лап Җевлағачан өтүрсүнләр. Огланлар да түфәнкләрини көтүрүб атландылар вә фаҗтону лап Җевлағачан өтүрүб гаҗытдылар.

Јолда Абдуһа фикирләшди ки, Бақыданса Кәнчәҗә кетмәк даһа мәсләһәтди, чүнки Кәнчә Җарабулаға җаһынды. Она көрә дә Кәнчәҗә кедиб дүшдүләр мәнманханаҗа.

...Инди сизә кимдән деҗим бағбанлар Әләкбәрдән...

Бағбанлар Әләкбәр отуз беш-отуз алты җашларында, үзүндә тәк тәк чопур олан җарабуғдаҗы, җарашығлы бир адам иди, јүзләрлә дүшмәни олдуғу үчүн һәмишә чуханын алтында ики тапанча кәздирәди. Чаҗханаларда нәрд оҗнаҗанда о да һәмишә җарабағлы ханлыг Мухтар кими күрәҗи дивара тәрәф отурадды, дүшмәнләри дә онунла үзбәсу-рәт атышмаға чүр'әт етмәздиләр, билирдиләр ки, Әләкбәрин бир көзү нәрдә бахырса, бир көзү әтрафындакы адамлардадыр. Өзү дә һәр ики әли илә сәрраст атандыр.

Абдуһакилин дүшдүҗү мәнманхананын гапычысы гоча киши Күрдүстан маһалындан иди, Абдуһакилин шеҗләрини мәнманханаҗа дашыҗанда чаваб тачир она бир аббасы әвәзинә бир манат вермишди, она көрә дә гоча хидмәтчинни бу чаваблара ганы гаҗнаҗырды. Абдуһа фикир еләҗирди ки, бир гәдәр Кәнчәдә галыб ара сакитләшәндән сонра гаҗыдарлар Җарабулаға, анчаҗ бир күн гоча хидмәтчи ону кәнара чәкиб деди:

—Оғул, көрүрәм сиз әсл адамсыз, она көрә дә сәнә бир сирр ачаҗ истәҗирәм, анчаҗ көрөк өз арамында галсын.

Абдуһа бу сөзә бәрк тәәччүб еләҗиб анд ичди ки, дүңҗасында онун ағзындан сирр чыхмаз: О заман гоча сорушду:

—Һәр күн кәлиб мәнманхананын бағчасында нәрдтахта оҗнуҗан бағбанлар Әләкбәри таныҗырсамы?

Абдуһа деди:

—Танымасам да һагғында ешитмишәм, һәр күн бура кәлдиҗини дә билирәм.

Гоча деди:

—Јәгини ону да ешитмисән ки, бағбанлар Әләкбәрини кәсдиҗи баһын соғу-суалы жохду.

Абдуһа дед:

—Ешитмишәм.

Гоча әтрафына бахыб пычылаты илә деди:

—О, сәнин күлфәтинә ашчғ олуб, мәсләһәтдир ки, лап бу кечә Кәнчәдән чыхыб кәдәсиниз, јохса җахшы олмаз, һеҗифсиниз...

Бу әһвалаты Абдуһа да, Јаҗут да өз-өзлүкләриндә дүҗмушдулар, онлар көрүрдүләр ки, аҗағларында күзүк кими парылдаҗан узунбоғаз чәкмә, башында әп баһалы папаҗ, гәстөр чухалы, ғызыл вәзнәли, ғызыл тоғталы ашам һәр күн кәлиб саатларла бағчада нәрдтахта оҗнаҗа-оҗнаҗа еҗән онлар олан отағын пәнчәрәсинә бахыр, анчаҗ бу барәдә бир-бирләринә неч илә демирдиләр. Илк дәфә о, Јаҗуту көрәндә Абдуһа

отагда јох иди, ајын-ојун алмаг үчүн шәһәрә чыхмышды. Јагут исә синаси ачыг, зәрхара көјнәкдә пончәрә багагында дајаныб гулач-гулач сачларыны һәрә-һәрә шәһәрә тамаша едирди. Елә бу вахт нәрд ојнамаг үчүн багчадакы үстү ачыг чайханаја кедән Эләкбәрнә көзү гыз дајанан пончәрәја саташды, Јагуту көрәндә јериндә мыхланыб галды. Пончәрә икинчи мәртәбәдә олдуғундан бағанлар Эләкбәр, һатта, Јагутун дурна бојну кими узун ағ бојнундакы гара халы да ајдынча көрдү, бу ан көнардан Эләкбәрә бахан олсајды дејәрди ки, бу адам јәгин өмрүндә белә көзәл көрмәјиб. Бирдән Јагут көзләринин шәһәрдән чәкиб багчаја баханда һејран-һејран она тамаша елијән чаван кишини көрүб бир ан—анчаг бир ан она диггәт јетириб пәрдәни архасына чәкилд, елә бу андан да сонра бағанлар Эләкбәр һатта, Абдулла евдә көрүнәндә дә көзүнү о пончәрәдән чәкирди.

Гоча хидмәтчи мәсләһәт көрдү ки, хорузун биринчи баны Кәнчәдән чыхсынлар.

Абдулла шәһәрә кетди, фәјтон тутуб беһ верди. Онлар һәлә дан јери ағармамыш Кәнчәдән чыхдылар, бу тәләсик кедишин сәбабини оғлан Јагута ачмады, анчаг гызда шүбһә јери гојмамаг үчүн деди:

—Истәјирәм ки, сән Бакыны көрсән, һәлә десән сәни театра да апарачағам.

Гыз театр һагында ешитмишдисә дә, көрмәмишди, она көрә дә Бакыја кетмәк хәбәринә севинди. Анчаг Јевлаға чатана гәдәр, саатларла көзүнү онларын пончәрәсинә дикән, јарашыгылы, гарабуғдајы үзүндә тәк-тәк чопуру олан, күләндә сәдәф кими ағ дишләри көрүнән, гызыл вәзнәли, гызыл тоғгалы оғлан хәјалылан чәкилмирди. Сөзүн дүзү, Абдулла мейманханада олмајанда елә Јагут да марагдан өзүнү сахлаја билмәјиб түл пәрдә архасындан оғрун-оғрун о оғланнн һәрәкәтләринә диггәт јетириди, чаван тачирин дә белә кейинмәдијинә һејфисиләнирди. Дүнән һәмнин оғлан јенә дә бағчада нәрд ојнајырды, башына беш-адты адам јығылмышды, Јагут да һәвәсини боға билмәјиб јенә дә түл пәрдәнин архасындан онлара тамаша едирди, бу заман Эләкбәрнн башына топлаша чаванлардан бири:

—Леј! Леј!—дејә көје ишәрә илә сәсләнди.

Јагут да бахыб көрдү ки, бир леј хејли јүксәкдә дөврә вурур. Эләкбәр тапанчасыны чыхарыб, анчаг бир ан нишан алыб атды, леј бир-ики метр јухары галгыб даш кими ағачларын арасына дүшдү, оғлан да тапанчаны гобуруна гојуб һеч бир шеј олмамыш кими ојунуна давам етди. Элбәттә, гыз, атасы Бајрам бәјин вә онун достларынын Новруз бајрамында, тојларда нишана атдыгларыны чох көрмүшдү, анчаг бу дәфә һазик бығы шәвә кими парылдајан бу эдалы оғланнн гушу бу гәдәр сәрраст вурмағы вә бу заман үзүндәки сакит гүрүр гыз ајры чүр тәсир еләди.

Бурда ашыг деди:

—Ај дүңја, иә гәрибә ишләрин вар сәнин...

Амма бүтүн бу хәјаллар гызын биринчи дәфә көрдүјү гатара әләшондә јох олуб кетди, гыз леј вуран оғланы бир дә хејли сонралар—тачир әри Абдулла илә тез-тез далашанда, онун һәрәкәтләриндә хошу кәлмәјәндә јад едирди.

...Бакыда Тәбриз мейманханасына дүшдүләр, бу мейманхананын сәһиби һачы һачаға, етибарлы, мөмин бир шәхс олдуғундан гыз шәһәрләриндән кәлән тачирләрин әксәријәти онун мейманханасына дүшәрди, өзү дә Чәнуби Азәрбајҗандан иди. Јагут дәннзи биринчи дәфә көрүрдү, анчаг дәннз она Гарабағын гыжов чајлары кими тәсир еләмирди, јайлаға кетдикләри заман һүштүрүмлә ахан о һарын

чајлары учабојлу, јәһәрли атла кечәркән гыз өзүндә дә бир чошғунлуг, көјләрә пәрвазланан бир һәјәчан һисс еләјирди. Бозумтул көјлә бирләшән даниз она сојуг, мүссәли көрүнүрдү. Амма кечә опера театрында тамаша еләдији «Лејли вә Мәчнун» индијә гәдәр онун һисс еләмәдији гәмли бир дүңја иди. Мәчнунла Лејлинин накам мәһәббәтиндә, әләчсыз, дәрдли мәһәббәтиндә бу фани дүңјаја сығмајан ајры бир көзәллик варды, бу, гызын һеч бир заман думадлығы, инди һејран галдығы, көз јашы төкдүјү бир мәһәббәт иди! Бу дәрдли мәһәббәтин јанында онларын, јәни пристав гызы Јагутла чаван тачир Абдулланын мәһәббәти чох солгун көрүнүрдү, бу да гызы мәјус едирди, гыз бу анда истәрди ки, ону да белә севсинләр, ону өзүнүн дә мәһәббәти Лејлинин мәһәббәти кими белә дәрдли олсун! Бир ан гызла елә кәлди ки, о өзү кими исә Лејли тәкин севир, анчаг ону Ибн Салама верибләр вә бу чаван тачиң Абдулла елә о, Ибн Саламын өзүдүр...

Фасиләдә Абдулла буфетгән баһалы конфетләр, шәкәрчәрәјин алыб кәтирди, елә бил гыз бу ишә тәәччүб еләди, ачығы тутду, конфетләр дә она лап мәһәббәт көрүндү, гыз онлара әлини дә вурмады.

Амма тамашадан сонра онлар мейманханаја кәләндә бүтүн бу дүјүләр јаз вахты Гарабағ мөшәләринин үзәриндә тез-тез заһир олан булудлар кими јох олуб кетди. Јенә дә нишанлысы илә шән зәрафата башлады, илк дәфә көрдүјү о мәһәббәт фәһиәси гәлбинин дәринликләриндә нискилли бир хатирә олуб галды, өзү дә замачы заман она елә кәлди ки, бу, елә онун өз хатирәсидир...

Абдулланын исә, әлбәттә ки, бу һалдан хәбәри јох иди. Оғлан нараһат иди, она көрә нараһат иди ки, тичәрәт ишләри төкүлүб галырды, һәр күн онун филан гәдәр гачаңчы итиб келирди, о бири тәрәфдән дә Бакы гочуларынын һәрәкәтләри ону горхудурду, нишанлысы сарында горхудурду. Дүнән лап мейманхананын јакылыгында күнүн күнорта чағы гочу Фәрәчлә гочу Балаоғлан дүз бир саат атышдылар. Полис дә буну көрмәмәзлијә вурду. Гочу Фәрәчин чох бинамус дејирдиләр, күчәдә көзәл бир гызла, бир кәлине көзү дүшдүмү, гуртарды, көрәк һәмнин күн оғурлајайды.

Бакыја кәләнә гәдәр гошулуб гачдығы чаван тачирин вары-дөвләти барәдә дүшүнмәк һеч Јагутун ағлыта кәлмирди. Амма театрларда, күчәләрдә раст кәлдији ханымларын даш-гашыны, кейимини көрдүкдә бурада һачы Зејналабдин Тағыјев кими, Муса Нағыјев кими миллионерләрин олдуғуну билдикдә гошулуб гачдығы чаван тачирин вары-мағазасы онун нәзәриндә хејли кичилди. Елә бил чаван тачирин өзү дә бирдән-бирә балачаланды. Еһ... дүңјәдә ишләр варымыш... Дөвләтчиләр варымыш... Бриљантлар, даш-гашлар варымыш... Көзәл биналар варымыш... Гыз кечә оғланла күчәдә кәзәркән ири пәнчәрәләрән јанан кур ишыглары көрүрдү... Јәгин ки, о зијнатли лампаларла ишыгланан залларда ајры чүр бир һәјат варды... Бирдән гызла елә кәлди ки, әкәр онун гошулуб гачдығы оғлан да о Кәнчәдәки бағанлар Эләкбәр кими кейинсәјди, онун кими бир көз јумуб ачаначан учан гушу тапанча илә һавала вуран олсајды, бәлкә Бакыдакы бу миллионерләр, бу көз гашашдыран бриљантлар онуң көзүнә көрүнмәзди. О, нишанлысыјлә өјүнәрди.

...Гарабулағын једди-сәккиз километрлијиндә Алыгудулар обалары варды. Онлар да күрдобалылар кими тәрәкәмә иди. Кишиләрән оғру олмајаны тапылмазды, оғрулуг бачармајана гыз вермәзиләр, дејәрдиләр, әфәлди. О тәрәфләрдә мөшһүр бир мәсәл дә варды. Дејәрдиләр: «Алыгудуларын шаһинди Сарымәрданлылар олар». Алыгудулар-

дам бир адамы огурулгуда тэгсирландирэнде анд ичәрди ки, огурулду олан кечә о, Сарымарданлыда Филан гонагынын евинде иди. Гонаг да анд ичиб тәсдиг едәрди.

Һәмнин Алыгудулар обаларында бөжүк мүлкәдәр Һәсәналы бәј яшајырды. Обадан аралы чајын ғырағында бәјин диварлары, сутунлары фүрүзә рәнкинде икимәртабә, кезәл бир имарәти варды. Евин һәр тәрәфи бөжүк бағ иди. Халг арасында Һәсәналы бәјә «огуру бәји» дејирдиләр, чүнки чар полиси о тәрәфдә кими огурулгуда күнаһландырыб һәбсә алсајды, Һәсәналы бәј гуртарарды. Гәзә рәиси өзү Һәсәналы бәјин досту иди. Она көрә дә ким бөжүк огурулгуд еләсајды, тутулду, тутулмады, кәрәк Һәсәналы бәјин пајыны хәлвәтчә верәјди.

Һәсәналы бәјин, адлы-санлы руһаниләрә, о чүмләдән дә Абдулланын әмиси Абдулла әфәндиһә һөрмәти варды, о, белә нүфузлу руһаниләрә тез-тез бәхшишләр көндәрирди, һөрмәтли руһаниләр дә фәргинә вармаздылар ки, бу һәдијјәләр огурулардан кәлән пулларын һесабынадыр. Бәјин ентирамәна гаршы миннәтдәр олдуларыны бәјан еләјиб, она дуа едәрдиләр.

Чаван тачир узун фикирләшәндән сонра нишанлысыјла Гарабаға гајыдыб, дүз кәлди Һәсәналы бәјин евина, Һәсәналы бәј бојлу-бухунду тәумәнд бир адам иди. Тачир тајфасыјла јахын олмадығы үчүн онларын анчаг адлы-санлыларыны таныјырды. Она көрә дә чаван тачири әввәл танымады, анчаг Абдулла әфәндиһин гардашы оғлу олдуғуну вә Бајрам бәјин ғызыны көтүрүб гачдығыны биләндән сонра тапшырды онлара һөрмәт еләсинләр.

Сонра бәј фәјтон көндәриб гәзә газысы Ахунд Мирзә Гәләндәри евина гонаг дәвәт еләјиб, әһвалаты она данышыб деди:

—Вахта ки оғдан ғызы мәним евинә кәтириб, кәрәк ону Бајрам бәјлә барышдыраг.

Газы Мирзә Гәләндәр кәдәк, јоғун, ғырмызысифат бир киши олуб тубулук ағачындан гајрылмыш ири ғырмызы муштугда папиросу папиросун одуна јандырады. Озү дә чох сөһбәтчил, бамәзә —арвал-баз бир адам иди. Кетдији узаг кәндләрдә саз, дул арваллары сизә еләмәји саваб иш һесаб едәрди. Һәсәналы бәјин дә, Бајрам бәјин дә досту, һәмсөһбәти иди. Әлбәттә, экәр ғыз Бајрам бәјин ғызы олмасајды, һамысында да мүһүмү, ғызы көтүрүб Һәсәналы бәјин гапысына кәлмәсәјди, газы аға бу издивача чәтин ичазә верәрди. Амма инди вә етмәк оларды?

Һәсәналы бәјлә газы аға бөжүк гонаг отағында столун әтрафында әјләшмишдиләр. Озү дә оручлуг вахты иди. Һәсәналы бәјин гәрибә ишләри варды. Онлардан бири дә бу иди ки, һеч вахт оручуну кечирмәзди. Јәгин мәсәләдир ки, газы аға да оруч иди. Столун үстүнә әт, чүчә сојутмасы, чүрбәчүр мәзаләр, кәјәртиләр дүзүлүб, бир графин дә араг гојулмушду. Бәјлә газы аға отуруб ифтары көзләјирдиләр. Газы аға арага ишарә илә күлүмсәјиб зарафәтјана деди:

—Бәј, көрүнүр арагла ифтар ачмағын ајры ләззәти вар.

Һәсәналы бәј газынын зарафәтјандан рәңгидәхәтир олмәјиб деди:
—Оруч өз јериндә, араг өз јериндә. Бу әзанчы залым оғлу да дилләнәчәк ки?..

Сәһәрдән дилинә ички, хәрәк дәмәдији үчүн инди бәјин һөвсәләс бир тикә олмушду. Галхыб отагда сәбрсизликлә варкәл еләјирди. Бирдән ајаг сахлајыб пәнчәрәдән көрүнән минарәјә ниҗабла јәгин ки, әзанчынын гарасына ачығлы деди:

—Ну, чорт, кричи да!

Газы аға ләззәтлә күлдү. Әзанчы дилләнән кими бәј арагла долу гәдәһи көтүрүб деди:

—Мирзә Гәләндәр, сағ ол.

Бәј гәдәһи бирнәфәсә бошалдыб јерә гојараг әјләшиб тәләсик јемәјә башлады. Газы да «бисмиллаһ» дејиб сәлигә илә оручуну ачды. Бир гәдәр јейәндән сонра бәј гәдәһини долдуруб деди:

—Газы аға, кәлсәнә бир бакал мејл еләјәсән.

Газы аға күлүмсәјиб чаваб верди ки:

—Хејр а... мән ләзиз таамлардан, пүррәнк чајдан, бир дә зәриф түтүндән зөвг алырам.

Бәј гәдәһини бошалдыб сорушду:

—Бәс топуғу кирдә кәлинләрдән нечә?! Һаллыча-дуллуча арваллардан нечә?

Бәј гәһгәһә илә күлүб гәдәһини долдуруб. Газы аға ғырговулун пловун алтында ғызармыш зәриф будуну көтүрүб бошгабына гојараг деди:

—Гадын дунјанын ән ширин не'әтидир, ондан нечә ләззәт алмамаг олар? Сизәһи дә шәрјәт она көрә бујуруб ки, дул гадынлар өзләри дә бу ләззәтдән бинәсиб олмасынлар.

Бәј дәмләмишди:

—Ај лоту,—деди,—әмәлләриннәзи пака чыхармағы бачарырсыныз. Газы аға үрәјиндә билирди ки, бир аз лотулуғу вар, она көрә дә зарафәтјана деди:

—Исан кәрәк өзүнү аллаһын јаратдығы ләзиз не'мәтләрдән мәһрум еләмәсин.

Бәј бир гәдәһ дә вуруб сорушду:

—Дејирләр, сән Курдобада кор бир гадын сизә еләмәсән.

Газы аға күлүмсәјиб деди:

—Она бахсан демәзсән, корду. Чох чазибәдәр, ири, гара көзләри вар, ди кәл ки, көрмүр. Озү дә о гәдәр көзәл, әтли-чанлыдыр ки, о јандан бәри јериндә дејирсән, бәс бир ағ маја кәлир.

Бәјин һәрәми өзү кими јашлы, арыг, узуңбурун бир арвал иди. Она көрә дә гадынның тәрифиндән вәчдә кәлиб деди:

—Кечәләр лүт сојундуруб алырсан гучағына...

Газы күлүб деди:

—Даһа ону демәзләр ки, сән арагдан ләззәт алырсан, мән дә шуқ чананлардан.

Бәј ғызарыб пөртмүш һалда деди:

—Јахшы еләјирсән. Мирзә Гәләндәр. Бу ахмаг дунјада бачардыгча кеф чәкмәк лазымдыр. Газылыга да бир гөз, бәјлиң дә! Гој нә дејирләр-десинләр. Билирәм дүшмән далла мәнә «огуру бәји» анландырыр. Амма билмирләр ки, мәним «огуру бәји» олмағын онларын доғру бәј олмағындан јүз дәфә артыг хејир верир чамаата.

Газы аға күлдү.

Бәј деди:

—Күлмә, Мирзә Гәләндәр, дүз дејирәм. Мәсәлән, мән һәмнишә оғруларә дејирәм ки, «а көпәјушағы касыб-кусубла ишиннә жохдур. Касыб ит оғлундан аллаһи да безарды. Бәндә дә. Кәдин о кәсләрдән апарын ки, Курдобалы һачы Гара кими он мин гојуну вар. Јерјин содајар Мәшәди Сүлүгүн топдағымтаз мағазаларына ки, Исвечә банкында милјонлары вар. Хејләрәриндән нә гәдәр апарсыныз, һалалды. —Мән өлүм, беләди, белә дејүдү, Мирзә Гәләндәр?

Газы аға ајаг үстә күчлә дајанан бәјә бахыб јенә дә кишимши күлдү. Бәј бу дәфә өзүнү чох тох тутуб деди:

—Оду ки, касыб адамың һежваныны апаран оғру тутуланда ону гуртарыб-еләмирәм, дејирәм, гој кедиб јатсын көпәкоғлу! Амма башын үчүн, Мирзә Гәләндәр, һампадан, дәвләтләнән апаран оғруларың һәлә индијәһәң бирини дә гојмамышам гәзәмәтә кирсин.

Газы аға көрдү ки, бу дәфә дә күлсә бәј өзүндән чыхачаг; она көрә дә балача иришмәклә кифәјәтләннб, һекәрин кәтирдији сојуг довадан ики чәмчә көтүрүб өз бошгабына төкдү.

Бәј кефли-кефли бирдән дәрдләннб деди:

—Рәијјәт көпәкоғлу хејрини баша дүшән дәјүл, Мирзә Гәләндәр. Гулагыма чатыр ки, касыблар да даллада мәнним гәјбәтими еләјирләр ки, «бәј оғруларла әлбирди», тај демирләр ки, Гәсәналы бәј олмаса, һәмән оғрулар онларын арвадларының туманыны да апарар! Сән јашхы еләјиб бу рәијјәт арвадларының күндә бирини сизгә еләјирсән.

Газы аға деди:

—Бәј, мән шәрәһәтин бујурдуғуна хилаф иш көрмүрәм.

Бәј әлини чәһәсинә чәкиб деди:

—Мирзә Гәләндәр, мәнә јох дә...Мән кимназија гуртармышам...

Өзүм дә аллаһа һанисарам, амма сиз моллаларын алими-бәмәлликләрини дә билирәм, ахы.

Бәј бәркдән күлүб әлини газы ағаја тәрәф узадараг деди:

—Мән өлүм вур кәлсин!

Газы аға һал әһли иди. Күлүмсәјиб шапылты илә вурду бәјни әлине, бәј нәш'әјә кәлиб чыртыг вуруб охуду:

Ач хурчуну, кәс алманы,
Вер јара дилим-дилим,
дилим-дилим...

Сонра да дивана узаныб о саат да ширин-ширин хорулдады.

Газы аға да онун үчүн ајрылмыш отагда намазыны гыландан сонра сојуну јайлы чарпајыда тәзә ипәк јорған-дөшәкдә ләззәтлә көрнәшиб Күррәбада сизгә еләдији кор гадының сулуг кими ағ, јумшаг бәдәнини хатырлаја-хатырлаја јухуја кетди. Дан јеринә ишыг дүшән дә дуруб јенә дә намазыны гылды. Сонра бәјлә гонаг отағында әјләшиб ахшамдан һазырланмыш чүрбәчүр јемәкләрлә обашданлыг еләдиләр. Бәј һәмншә јанында сахладығы гочаг оғланлардан бирини көндәрдәи Гарабулаға, Бајрам бәјә хәбәр версин ки, газы аға илә Гәсәналы бәј ахшам кәләчәк онлара.

Һәмнн бу вахтлар Јагут Гәсәналы бәјни гызлары илә, Абдулла да оғланлары илә олурду. Олурду дејәндә, јәни јемәк-ичмәкләр онларла олурду. Бәјни ики оғлу, ики дә гызы варды. Оғланлары елә Абдулла јаша олардылар. Гызларының бөјүјү нишанлы иди. Кичији елә Јагутла јашада оларды. Бәјни бөјүк оғлу Кәрим бәј Харков шәһәриндә вәкиллик охујурду. Кичик Әмир бәј дә Шушадә реалны мәктәбдә охујурду. Инди јәј вахты олдуғундан тәтилә кәлиб елдә олурдулар. Јагут фикир вериб көрүрдү ки, бу оғланлар сәһәрдән ахшамачан нишана атырлар, карт ојнајырлар, өз еләјирләр. Өзү дә онларын картда ојнадылары ојунлар тамам башга чүрдү. Онлары нә Абдулла билди, нә Јагут. Гыз онлара фикир вердикчә өзүңү биртәһәр һисс еләјирди. Елә бил ки, гыз бу оғланлары чохдан таныјырды, елә бил ки, бунлара гаршы гызда чохдан бир доғмалыг вармыш. Онлар һәр нә еләјирдисә гызга гәрибә көрүңүрдү. Бәјни бөјүк оғлу чох зорлу иди. Бир дәфә Јагутла Абдулла пәңчәрәдән бахыб көрдүләр ки, беш-алты чаван оғлан һәјәтдә дајаныб бәркдән күлүшүрләр, бәјни бөјүк оғлу Кәрим бәј јекә бир ешишәјни гүјүрүғундан јанышыб, оғланлардан бири дә ағачла ешишәјни —«чу!» дејә-дејә дөјәчләјир ки, јерсини, Анчаг

һејван нә гәдәр күч верирсә, јериндән тәрпәнә билмир. Јагут да ордакы оғланлар кими гәһгәһә илә күлдү, амма Абдулланың гызга ачығы тутлу.

—Онлар ахмаг-ахмаг ишләр тутурлар, сән дә күлдүрсән.

Анчаг чаван тачирин сөзләри гызын хошуна кәлмәди, үрәјиндә о. бу зарафатчыл бәј оғланларыны һеч дә ахмаг һесаб еләмәди. Чаван тачир ағыллы да олса, галын тајфасы барәдә тәсүрбәсин иди, елә билди ки, бу гызыл вәзнәли, күмүш хәнчәрли јарашыглы оғланларын ахмагығы барәдә онун дедикләринә нишанлысы инаһды. Тај билмәди ки, сөзләри гызын үрәјиндә онун, јәни чаван тачирин зәрәринә олду. Сөзүн дүзү, тапышдыглары вахтдан биринчи дәфә олараг нишанлысының белә бир бәј оғлу олмадығына, гыз үрәјинин дәрипликләриндә һејфсиләнди. Чаван тачирин кејими дә, ағыр башлы һәрәкәти дә, дүзү, гызга инди бирдән-бирә хош кәлмәди. Анчаг, нечә дејәрләр, ишишдән кечмишди.

Гәсәналы бәј ахшам ифтардан сонра үч атлы фәјтонуну гошду-рараг газы аға илә бирликдә әјләшиб кетдиләр Гарабулаға, Бајрам бәјни евинә. Бајрам бәј о саат баша дүшдү ки, бунлар нәјә кәлиб. О бири отагда Фатма ханым да билди ки, Гәсәналы бәјлә газы нәјә кәлиб, анчаг ики дүнја бир олуб, бири дә һеч олса Бағлад бәјни нәвәси Фатма ханымын үрәји һеч заман бу ишлә барышмајачаг. Гөз сатан Күнәј Күздәкли кәдәси пристав Бајрам бәјни күрәкәни олсун. Гызын әввәлки нишанлысының атасы һачы һүсәјн рәијјәт дә олса адлы-санлы тәрәкәмә иди. Вуруб-тутан, сајылан адам иди, гојун сүрүләрнин, ат илхыларының бир учу бурдајды, бир учу һарда! Күздәкли кәдәси кимди?! Тәрәзи көзүнә бахан бир чәрчи! (Фатма ханымын тичарәт әһлиндән зәһләси кетдији үчүн һамысыны «тәрәзи көзүнә бахан чәрчи» адландырырды.) Өзү дә иртмәкли сүннү. Анчаг Бајрам бәј башга чүр фикирләширди, Бајрам бәј узагкәһән адәм иди, бахыб көрүрдү ки, инди дүнја тичарәтинди. Абдулла да инсафан чох ағыллы, зирок тачирди. Аз вахтда әмәлли-башлы мағазга сайиби олуб, һөрмәт-әтибар газаныб, Москва, Кијев, Харков кими шәһәрләрлә тичарәт едир. Галды сүннү олмағы... Бајрам һејлә шәјләрә фикир верән дејид. Нә сүннү-шијабазлыгыды? Бунлар һамысы лоту-поту моллаларын уј-дурмаларыдыр.

Бүтүн бунлара көрә дә газы аға илә Гәсәналы бәј барышыг мәсәләсини ачанда Бајрам бәј чох усталыгла өзүңү тох тутуб деди:

—Вахта қи, сиз кәлмисиниз, нә дејә биләрәм?

Газы аға деди:

—Аллаһ хејир версин!

Гәсәналы бәј деди:

—Газы аға илә содалашмышыг, биз онун арвадбазлыгының үстүнү вурмуруг, о да бизин шәрәб истемал еләмәјимизин.

Бајрам бәј күлүб Бунјалы чағырыб әмр верди ки, о бири отагда сүфрә ачыб, зирәминдән дә шәрәб чыхарсынлар.

Бајрам бәјни разылығыны аладан сонра Күнәј Күздәкдән чаван тачирин эмиси Абдулла Әфәнди, башга гоһум-гардашы кәлди. Гызын кәбини кәсилди, сонра да оғланла гызы кәтириб Бајрам бәјлә барышдырдылар.

Фатма ханым нә гызының үзүндән өлдү, нә дә күрәкәнинин үзүнә бахды, анчаг Бајрам бәј разылыг верәндән сонра нә елијә биләрди, Фатма?

Чаван тачир күлфәтинин апарды Мәшәди Чәлилин мүлкүндә кирәјә тутдуғу евә.

Кэлэн жаз сөйүн дайын Нуру илэ Һэрамыда алачығын габагында отуруб сөһбөт едирдик, Хайнамаз Гарабулагдан келиб хөбөр кәтирди ки:

— Жагугун бир киласкөз оғлу олду, јәни сән дунјаја кәлмисән, ај Мурад, Нуру дайын да она үч манат муштулуг верди. Сөнин бабалагынан, нөнөлөринин әһвалатлары белә олуб, әлбөттә ки, мән анчаг јадыма дүшөнлөри данышдым, ким билир, онларын һәјатында даһа нә гәдәр әһвалатлар олуб... Нејләмәк?... Бу дунјада икид бабалардан, нөнөлөрдән јадымыза дүшөнлөрдән башга нә галыр ки?..

Мөһнөт гоча гәлјанындан бир нәфәс алыб, үфүгдә күмүш бир хәтт кими парылдајан Араза бахды...

МУРАДЫН СӨЛӘДИКЛӘРИ

Мадам ки, көрпәликдә мәнн «әллама» аллаһдырырдылар, гој инди бу повестлә јашымдан әввәл данышмагда охучу мәнн ганамаһың. Дүзүпү дејим ки, лап ики-үч јашында көрүб-дүдүгларымы елә ајдын хатырлајырам ки, елә билә о заман мәннм он үч-он дөрд јашым вармыш... Вә бу мәнн һәмншә әсәбиләшдирдири, чүнки мән кечмишләр хатырламаг истәмјрим. Анчаг бу кечмишләр һәр јашда мәнн тәәччүбү бир ајдынылгга тәғиб едиб мөндән әл чәкмирди, о гәрибә ушагы һагында бир алама данышмаг ептијачы Македонијалы Искәндәрин дөлләји кими мәнн раһат бурахмырды.

Инди соруша биләрсиниз ки, нәјә көрә мән, бабаларым, гочаларым, атам-аням, дајым һагында бу нағыллары өзүм һагында јаздығым бу кәдәрлә һекајәтә дахил едирәм? Она көрә ки, мән нә үчүн сә өз һәјатымы онлардан тәһрид олунмуш һалда тәсәввүр елијә билмирдим. Мән гапалы дахили әләмимдә ејнән онлары көрүрдүм вә мәнә елә кәлирди ки, Карбәләји Ибиханың, Сәкине гочаның, Ханым нөнәмини, Бајрам бабамын јашамыш олдулары һиссләри, һәјәчанлары мән олдују кими дујурам вә хүсусән кәдәрли вахтларында бу мәнә аңлашылмаз, ширин бир тәскинлик олурду. Мәнә елә кәлирди ки, онларын һамысына даима көрүрәм, онларын әһвалатлары даима мәннмлә јашајыр.

Мән, атамла амамын бир-бирилә тез-тез далашмаларымы, ајларла бир-бирилә күсүлү галмаларымы көрдүкдә онларын гошулуб гачдылары јолларда кечирдикләри хошбөхт анлары тәәччүбү бир ајдынылгга хатырладыгга һәјатын нә үчүн белә олдуғуна, нә үчүн Бајрам бабамын бир заман ашиг олдују алакәзлү, гәләм гапылы Фатманы инди ајларла диндирмәдијинә чаба тапа билмирдим вә бу мәннм үчүн кизли бир гүссәјә чеврилди.

Һатта, инди јәни јашлы вахтымда дөнүб кечмишә бахмаг истәјәндә елә бил ки, ичәридән бир сәс тәшвишлә мәнә дејир: «Керијә бахма, гоча!». Лакин мән бахмаг истәјирәм. Мән бу кечмишин чох әзаблы, чох кәдәрли олдуғуну билирәм, анчаг јенә дә она тәкрат-тәкрат тамаша етмәк, нәји исә аңламаг истәјирәм. Бәлкә дә бу мәннм «на исәни о заман бабамла нөнәмини, атамла-анамын бир заманлар јашадығлары, хошбөхт олдуғлары көзәл һиссләри әзаба, кәдәра, нифрәтә дөндәрән гәддар сәбәби билмақ арзум иди ки, инди дә мөндән әл чәкмирди».

Мән инди дә кечмишисә јашаја билмирдим. Бу кечмиш даима мәннмлә иди, зейним һал-һазырын ән йүрәккәб һадисләрилә чох ајдын тәрәдә уграшанда да мәннмлә иди. Бәзән ағдым чашырды вә мәнә елә кәлирди ки, һәјат анчаг бу хатырәләрин интәһасыз даваматдан ибарәтдир, елә бил ки, бу хатырәләр өзләри даима јашајан гәрибә бир әләмдир, елә бил ки, һәр шеј анчаг мәннм зейнимдән кәлиб кечән

бир хәјаллар силсиләсидир вә мән әјәр әзаб, кәдәр доғуран әһвалатлары көрмәсәм, һәр шеј көзәл олар... Анчаг тәссүф ки, мән бу әһвалатлары көрүрдүм вә од адамын әлине тохунанда диксиниб ширин јухудан ајылан кими бу әһвалатлар да мәнн күнләрин-илләрин ади, чох ади тәфәррүатына гајтарырды.

ЕЛӘ ИСӘ ЈАГУТ ХАНЫМЫН КИЛАСКӨЗ ОҒЛУ ИЛӘ, АДИ КӨРҮНӘН БУ ҺӘЈАТ НЕЧӘ ӘЛБӘЈАХА ОЛДУ...

Күчлә јадыма диварлары фүрузә рәнкинә күрсүлү бир ев кәлир. Биз бу евин ики балача отагында олурду. Евин кениш артырмасы, фүрузә рәнкли мәнәччәри вар иди. Мәнәччәрин үстүнә ичиндә гырмызы, сары гәрәнфил битмиш күлданлар гојудмушду вә бу гәрәнфилләр мәннм јадыма кәлән илк көрдүјүм чичәкләр иди, бунарлар мәннм тәбиәтин көзәллијилә илк тәмасым иди, бәлкә дә буна көрә иди ки, сонралар да мәннм ән чох сәвдијим чичәк гәрәнфил иди.

Бизим Марал адлы он алты-он једди јашлы бир гуллуғчумуз варды: көјчөк, шән бир гыз иди, мән дә демәк олар ки, амадан чох мөһрими она салмышдым. Бир күн башында түклү басма папаг, әјниндә көһнә јамағлы чуха, ајағларында чары бир киши кәлиб Маралы апарды. Мән көзләдим, Марал кәлмәди, көзләдим, кәлмәди. Сонра «Маралы истәјирәм!»—дејә ағламаға башладым. Атамла-ағам мәнн овулмаға чалышараг дедиләр:

— Диләнчи кәлиб Маралы апарды.

Беләликлә, мән јени гәдәм басдығым бу дунјада илк дәфә олараг ајрылыг ачысыны јудум вә бу мәннм үрәјими узун заман көврәлдән илк кәдәрли олду.

Мән бир аз бөјүјәндә билдим ки, бу «диләнчи», Маралын атасы имиш вә атамкилин ону «диләнчи» адландырмағлары үрәјимдә мәнә тохунду.

...Анам ја әл машынында тикиш тикәр, ја хәрәк һазырлајар, мән дә јерә дөшәнмиш халынын үстүндә отуруб ојнајардым. Анам иш көрәндә астадан өзүмзүмә едәрди. Бекар вахтларында исә ичиндә атлы-ғылынчы пәһләван шәкилләри олан китабар охујарды, ја да гоншу отагда јашајан Бәјим хала илә сөһбәт едәрди, Бәјим хала, сачлары көмүр кими гапгара, ортабөјлү, арыг; нәзакәтли, зәриф бир гадын иди, евдә дә һәмншә бүтүн гызыл зийнәтләрини тахыб елә кејинәрди ки, елә бил **тоја кедәчәкди**.

Бәјим хала да, әри Дашдәмир әми дә чаванлыгда Хаң гызы Натәванын сарајында хидмәт едәрмишләр, орда да ашиг-мәшуг олуб, гошулуб гачылар. Она көрә гошулуб гачылар ки, Хан гызы, Бәјим чох истәјирмиш, фикри дә бу имиш ки, ону версин бәј оғланларын-тан биринә. **Амма Бәјим дә вурулуб Дашдәмира**, Дашдәмир әми көк, гырмызы бир киши иди, өзүнүн дә бағгал дүкағи вар иди. Бәјимлә, евләнәндән сонра Шушадә Бајрам бабамын көмәјилә Дашдәмир әввәл урјадник олуб, узунбоғаз чәкмә кејиб, фуражка гојуб, ғылынч асыб, пагон тахыб. Бир аз маја дүзәлдәндән сонра исә кејиб тичарәтә.

Онларын мөндән ики-үч јаш бөјүк бир оғлу варды, өзү дә ағылдан кәм иди. Оунла ојнамаг үчүн мән тез-тез онлара гачырдым. Анчаг оғлан мәннмлә ојнамајыб гыјыг көзләрилә ејзән бошлуга ба-хараг өз-өзүнә аңлашылмаз сөзләр данышырды. Мөндән ики јаш кичик олан бачым Мағтаб ондан горхурду. Бәјим хала оғлу илә елә данышырды ки, елә бил оғлан ағыллы-башлы адам иди. О, надичлик еләјәндә Бәјим хала сакит, мөһрбан сәслә дејирди:

— Фазил, ағыллы ол.

Һәмишә Фазили тәмиз, гәшәнк кеҗиндиридиләр, Дашдәмир әми һәр күн онун үчүн конфет, шәкәрчәрәји алыб кәтирирди. Мән даҗаныб Фазилин өз-өзү илә оҗнамағына тамаша едәрдим. О да мәнә бахмадан:

—Ај гуту...гуту...дејә-дејә әлиндәки балача әтир габыны һеј о тәрәф—бу тәрәфә чевирирди.

Фазил хәстәләнәндә Бәјим хала илә Дашдәмир әми әлдән-аҗагдан кәдәрдиләр, кечә сәһәрә гәдәр ушағын чарпајысынын бәјрүндә отуруб кешијини чәкәрдиләр. Онлардан, јәни Дашдәмир әми илә Бәјим халанын Фазили бу гәдәр әзилмәләри, онунла ағылы ушаг кими рәфтар етмәләри мәним үрәјими көврәлдирди, мәним Фазилә даһа да чох јазығым кәлирди.

Бу, мәним һәјатда инсан фаҗиәсијлә илк танышлығым иди.

Атам шәһәрин кәнарында—сәфалы бир јердә өзүмүз үчүн икимәр-тәбә, бәјүк өз теҗкирирди. Анам да тез-тез үстүндә ғырмызы күлләр олан ганавуз чаршабыны өртәрәк бизи дә көтүрүб тәзә евимизгә бахмага кәдәрди. Атам бизим кәлишимизлә фәрәһләниб евин ајры-ајры отагларыны, мөтбәхин нечә олачағыны анама изаһ едәрди. Анам да чаршабыны ачыб, артыг һөркү иши гуртармагда олан отаглары, бәјүк сәһәли бағымызда атамны әкдирдији мејвә ағачларыны, күлләри һәвәслә нәзәрән кечирирди. Артырманын кениш, пәнчәрәләрин ири олмағыны истајирди. Мән дә балача бачымла бағда ора-бура гачыбу гушларынын биздән үркүб пырылты илә учмағыннан, сағсағанын севинчлә сәсләнмәсиндән ләззәт алырдым. Кирајәдә олдуғумуз евин дар, јарымгаранлыг һәјәтиндән сонра елә бил ки, занбаг кими көмкәј сәманын алтындакы бу кениш, чаван бағымызда азадлығы чыхырды. Тәзә-тәзә бәј атан алма-армуд, киләнар ағачлары јеничә галхан тәзә јончалыг бизгә һәдсиз севинч кәтирирди. Биз нәшә илә ғышгырага алабәзәк кәпәнәкләрин ардынча јүјүрүрдүк. Мән илк дәрә олараг тәбиәтин көзәллијини, гушларын, кәпәнәкләрин, јени-јени јарпаглајан чаван ағачларынын, тәзә галхан јончаларын севинчини һисс едирдим. Амма өз тәзә бағчамыздан ајрылыб кирајә тулдуғумуз евә кәлдикдә үрәјимә мәјуслүг чөкүрдү. Һәр шәј мәнә бу балача, јарымгаранлыг һәјәт кими тутгун көрүнүрдү. Бәјим халанын дөшәкчәнин үстүндә әйләшиб сүкүт ичиндә нә исә тикмәси, Фазилин көзләрини бошлуға зилләјәрәк: «ај гуту, гуту...» дејә-дејә әлиндәки балача гутуну оҗнатмагдан усанмамасы мәни кәдәрләндирди, мән һеч бир сәбәб олмадан ағламаг истајирдим. Атамнын да өз мәдахилини, мөхәрричини чидди ифадә илә һесаблијаб, јашыл карандашла балача дәрәтәрчәдә сәлигә илә гејдләр еләмәси мәни дарыхдырды. Мән бир күшәјә чәкиләрәк тәзә бағчамыз һаггында, занбаг кими мави көј һаггында, нәшә илә учшан гушлар һаггында, бизмлә зәрафатлашан кәпәнәкләр һаггында хәјәлләра далырдым. Булар мүәјјән бир әһвалат әтрафинда бир-ләшмәјәрәк мүхтәлиф бојаларла, мүхтәлиф сөзсүз кадрларла көзүмүн габагындан кәлиб кечирди. Һәјәтында биринчи дәрә олараг мән гушларынын, кәпәнәкләрин азадлығыны вә бу азадлығын нәшәсини һисс едирдим. Биринчи дәрә олараг мән бу азадлығы һәсәд апарырдым. Биринчи дәрә олараг мәним гәлбимдә ата-анамә мәлүм олмајан гапалы бир дүнја јаранмаға башлајырды. Биринчи дәрә олараг мән тез-тез тәкләнәрәк реал һәјәтдан узағлашыб бу хәјәл әләминә далырдым вә бу хәјәл әләми реал һәјәтдан мәнә даһа ширин, даһа көзәл көрүнүрдү. Мәним ән чох аз күлүб данышан вә анамла дайма өз ишләри һаггында сөһбәт еләјән атамнын чиддиләринә гаршы мәндә бир сојуллуғ әмәлә кәлирди. Онун кениш алыны мәнә һәддиндән артыг сәрт көрүнүрдү вә мән тез-тез Маралы хатырлајырдым. Онун мәни севмәси, күлүшү, зәрафатлары, гачаг Нәби һаггында охудуғу маһналары артыг керијә

гајытмаз хошбәхт күнләрим кими ачы хатырләрә чевирилди. Инди ичиндә јашадығымыз отаг мәнә һәддиндән артыг дарысгал вә боғучу көрүнүрдү. Мән тез-тез кечәләр горхулу рәјалар көрүб јухуда ағлајырдым.

БИЗИМ ТӘЗӘ ЕВИМИЗГӘ КӨЧМӘЈИМИЗ ВӘ ДӘФТӘРХАНА КАҒЫЗЛАРЫНЫН КӨЈӘ СОВРУЛМАСЫ

Нәһәјәт, атамнын тикдирдији бинанын бир тәрәфи һазыр оландан сонра биз кирајәдә олдуғумуз евдән ора көчдүк. Һамымыз бајрам ичиндәјик. Мән дә, бачым да, анам-атам да тәзә палтар кејмишдик. Анам брилјант дашылы ғызыл биләрикләрини, ајпара шәклиндә олан ғызыл силәһәсини тахыб ортасында көз кими ири јагут олан енли ғызыл көмәрини бағламышды, ајағларында дикдабан лак туфли вар иди вә бүтүн бунлар мәним онсуз да көзәл анама фәвгәләдә бир јарашык верирди. Огун көзәл дуру көзләриндә бир севинч дујулурду вә бу мәни хошбәхт едирди. Мән һәмишә анамны шән көрәндә өзүмү хошбәхт һисс едирдим. Һәмишә чох чидди, ишкүзәр бир адам олан атам да бу күн дејиб-күлүрдү, тәзә евимизин, бағчамызын бәрәсиндә анамнын тәрифинә мәмнун јәтлә гулаг асырды, ермәни усталарла зәрафатлашыр, ермәни дилиндә онларә нә исә дејирди, ермәни усталар да күлүшүб өз дилләриндә нә исә чаваб верирдиләр. Атамкилин кәнди ермәни кәндләринә јахын, олдуғундан о, ушағлыгдан бир аз ермәничә билирди. Атамнын бу чүр шадлығы, тез-тез күлүб зәрафат етмәји мәни севиндирди.

Бир дә көрдүк ки, адамлар сәс-күлә бизим евдән бир гәдәр јухарыда олан началник дәрәтәрханасына сары јүјүрүрләр.

Атам, анам, усталар сөһбәтләрини кәсиб тәәччүблә ора бахдылар. Сонра көрдүк адамлар дәрәтәрханаја долушдулар. Сонра даһа гәрибә бир һадисә олду: адамлар дәрәтәрхананын кағыз-куғузуну пәнчәрәдән, гапылардан бајыра туллајырдылар, кағызлар да һавада учушараг әтрафа сәпәләнирди. Сонра чиновникләр бајыра чыхараг чагонларыны һопарыб атырдылар.

—Бу нә әһвалатдыр?—дејә анам тәәччүблә сорушду.

Атам она чаваб вермәјәрәк пилләкәни тез-тез дүшүб дәрәтәрханаја тәрәф јүјүрдү. Сонра көрдүк бир кини ичәрәдән кәтирдији кәтини үстүнә чыхыб әлләрини өлчә-өлчә нә исә данышмаға башлады. Сонра бүтүн издиһам бирдән-бирә һәрәкәтә кәлиб ғышгырды:

—Урра!

Пәнчәрәләрдән һеј атылан кағызлар һавада ағарышырды. Нәһәјәт, атам да, усталар да гајыдыб кәлдиләр. Атам һәјәчанла анама деди:

—Николајы тахтдан салыблар!

—Һејлә шәј олмаз!—дејә анам тәәччүблә сәсләнди.

О башда ишләјән ермәни уста Гара деди:

—Нижә олмур?! Ингилабчылар чохдан әлләширдиләр ки, икибашлы гарталын боғазыны үзсүнләр.

Мән устанын сөзүнү дүзүнә баша дүшәрәк: «Гарталын да ики башы олармы?» дејә тәәччүблә дүшүндүм. Ләкин мән бу бәрәдә һеч нә сорушмаға чәсарат еләмәдим, чүнки атам дәрәләрә мәнә ачығланмышды ки, бәјүкләрин сөһбәтинә гарышмајым, бу тапшырыг да мәннимлә бәјүкләр арасында кетдикчә бир сәддә чевирилди, сәјсәз-һисәлсәз суалларым үрәјимдә галырды.

Атам папирос бүкүб жандыраар деди:

—Жэгин киши дэ бу күн-сабаһ кэлэр...

Атам, Бајрам бабамы һәмишэ «киши» дејэ адландырырды, Ни-
колај тахтдан јыхыланда Бајрам бабам, гоншу геза рэисинин мүавинин
иди.

Анам гајгы илэ деди:

—Жэгин ки, јоллар гарышыгыг олачаг.

Атам деди:

—Кишијэ нэ гарышыгыг, ону алэм таныјыр.

Анам деди:

—Аз дүшмэни јохду ки...

Атам деди:

—Һеч нэ олмаз.

Мэн Бајрам бабамын кэлэчэјини ешидиб севинчлэ сорушдум:

—Нэ вахт кэлэчэк бабам?

Атам мэнэ сэрт бир нэээр салыб, ачыгла деди:

—Сэнэ јүз дэфэ тапшырмашым ки, бөјүклэр сөһбөт еләјэндэ
дајаныб көзүңу онларын ағзына дикмэ! Ушагсан кет, ојна.

Һәмишэ атам мэнэ ачыглананда анам мэни мүдафиэ едирди, ин-
ди дэ мэним пэрт олдуғуму көрүб атама деди:

—Ушаг сөз сорушур дэ... Пис шеј еләмир ки?..

Мэн ағлајачағым һисс едерэк ири даш пилләканы дүшүб, бага
кедерэк тут ағачына сөјкөңдим. Бурда мэни һеч кэс көрмүрдү, мэн
дэ һеч кэси көрмүрдүм. Мэн ағача сөјкөңиб ағладым. Һэр дэфэ ата-
мын данлағына гаршы анамын мэни мүдафиэ еләмэси үрэјими көврэл-
дирди. Сонра мэн көзүмүн јашыны пенчэјимин голу илэ силиб бајат
дэфтэрхананын габагындакы һадисэни хатырладым. Сонра икибашлы
гарталын нечэ олдуғуну тэсөввүр етмэјэ чалышым вэ бујун падшаһа
нэ дөхли олдуғуну тээччүблэ дүшүндүм. Сонра ону да дүшүндүм ки,
ахы падшаһы тахтдан кимлэр вэ нечэ јыхырлар? Мэн елэ билердим
ки, падшаһ анамын данышдығы «Мин бир кечэ» нағылларындакы
кимн тилсимли бир галада, гызыл тахт үстүндэ эјләшмишдир. Онуң
о тэрэф-бу тэрэфиндэ исэ бир элиндэ галхан, дикэр элиндэ узун нисэ
тутмуш пәһләванлар дајанмышлар вэ бу пәһләванлар да Рүстәм—
Зал кими күчлүдүрлэр. Она да тээччүблэ едирдим ки, адамлар мэним
Һәмишэ һесэдлэ тамаша еләдјим гызыл зэрди пагонлары нисэ го-
ларыб атырдылар? Нэ үчүн севинирдилэр? Елэ бу заман алтында
дајандығым тут ағачына бир сағсаған гонагар мэнэ бахыб севинчлэ
сөслөндү. Һәмишэ сағсаған кэлиб Бајрам бабамкилин бағында елэ
сөслөндө Фатма нэнэм шадланыб дејэрдди:

—Хејир хэбэр сағсаған. Оғлујун оғлу олуб, гызыјын да оғлу ола-
чаг.

Тут ағачына гонмуш сағсаған мэнэ бахыб сусур, сонра јенэ се-
винчлэ сөслэнирди. «Жэгин ки, сағсаған бабамын кэлэчэјини мэнэ хэ-
бэр верир!»—дејэ мэн шадлыгла дүшүндүм.

...Дэфтэрхананын кағызлары чырылыб көјэ совруландан сонра
бизим балача шөһэрин күчөлэриндэ түфәңкли-патрондашы адамлар
пејда олдулар. Мэн евимизни күчэ гапысында отуруб саатларча оилара
тамаша едирдим. Оилар учабоју атларыны ора-бура чапыр, бэрклэн
данышыб күлүшүрдүлэр. Сонра евимиздэ ики түфәңк вэ чохлу патрон
көрдүм. Кечэлэр исэ бизим бөјүк гонаг отағымыз гонагла долу олу-
ду. Бу заманлар евимиз тамам тикилиб гуртармышды. Бөјүк залы

гијмэтли халы, кэбэ илэ дешөјэрэк гонаг отағы еләмишдилэр. Он дөрд-
онбеш јашлы нөкэримиз Гүдрэт балача армуду стөканларда онлара чај,
чини боштабларда чүрбөчүр хушкэбэр аларырды. Анам да гонаг ота-
гына битишик отагда отуруб онларын сөһбөтинэ гулаг асыр, бизи—јэ-
ни бачмы Маһтабла мэни сэс еләмэјэ гојмурду. Мэн бөјүк залда һеј
«Һүрријјет, Русија мэшрутэ» сөзлэрини ешидирдим, ахыр сэрб еләмэјиб
анамдан сорушдум ки:

—Онлар нэ барэдэ данышырлар?

—Сэн билэн ишлэр дејил,—дејэ анам гыса чаваб верди. Нөкэри-
миз Гүдрэтдэн ики-үч јаш бөјүк олан гуллуғчүмуз Зинјет пычылты
илэ мэни баша салды ки, «онлар падшаһын јыхылмағындан данышыр-
лар».

Мэн чох көрпэ идим.

Бүтүн бу ишлэр исэ мэним зейнимдэ тамам бир гармагарышыг-
лыг эмэлэ кэтирмишди. Мэн кечэлэр јеримэ кирэндэн сонра күндүз
көрүб ешитдјим бу һөјөчанлы һадисэлэри дэрк етмэјэ чалыштырдым,
лакин һэр шеј мэндэн узаг вэ анлашылмаз иди, ата-анамын бу эһ-
валатлар барэдэ мэнэ һеч нэ демэмэлэри, мэни сајмамалары үрэјимэ
ағыр һисслэрлэ сыхырды, бүтүн харичи мүһити, һэтта, ата-анамы бе-
лэ өзүмэ гаршы биканэ һисс едирдим.

Сонра евимиздэки сөһбөтлэрдэн билирдим ки, јолларда, кэндлэр-
дэ сојғунлар башлајыб, кечэ евлэрэ һүчүмлар олур, һөкүмэт олма-
дығы үчүн һэр кэс билдјини еләјир.

...Бир күн дэ атам шөһөрдөн кэлиб, һөјөчанла анама хэбэр верди
ки:

—Николајын Иран сэрһэддиндэ олан гошунлары кэлиб кедир
Јевлағакы, ордан да гатарларла дашыныб кетсинлэр Русијаја, јаман
шулуғлуғ олачаг.

—Нэ үчүн?—дејэ анам сорушду.

Атам папирос бүкэ-бүкэ деди:

—Бизимкилэр динч отурмурлар, јоллары кэсиблэр ки, Иран сэр-
һэддиндэн гајыдан чар гошунуну гырсынлар, јөгин ишдир ки, бу да
асан мөсэлэ дејил, гошунун топу вар, пулемјоту вар, онунла бачармаг
олар?!—Атам папиросуңу јандырыб эләвэ етди:

—Чарын гисасыны гошундан алмаг истөјирлэр.

Анам деди:

—Гошун өзбашына дејилди ки?, Јазыг салдатларын нэ күнаһы вар?..

—Ону кимэ баша салмаг олар?..Өзү дэ гошун кэлиб бурдан кечэ-
чөк!—дејэ атам эли илэ бизим евин јакынлығындан кечиб Јевлаг стан-
сијасына кедэн шосе јола ишарэ еләди.—Әкэр гошунда атышмаға баш-
ласалар онлар да шөһэри топа тутачаглар, она көрэ дэ сиз бурда
гала билмэзсиниз.

—Бурда галмајыб һара кедэчэјик?—дејэ анам сорушду:

—Биз үч-дөрд адам гэрара алмышыг ки, гошун кэлиб кечэнэ гө-
дэр арвад-ушаг јығылсын Мэшэди Гурбанын евинэ. Ора далдадыр.
Јевлаг јолундан атылан күллөлэр ораны тутмаз.

Анам папирос јандырыб динмэди. Мэн һисс еләдим ки, анам бу
мөсөлэдэн һаразыдыр, көрүңүр Мэшэди Гурбанын евинэ сығынмаг
онуң хошунэ кэлмирди.

Мэшэди Гурбан учабој, еникүрэк, гарталбурун бир киши иди.
Өзү гәссаб олса да, шөһөрдэ сајылан адам иди. Гојун сүрүлэри, чо-
банлары вар иди. Бизлэрдэ о адама сајылан дејирдилэр ки, атыб-ву-
ран олсун, һеч кэс онун бир сөзүңү ики елијэ билмэсин, әлсиз-ајаг-
сызлары мүдафиэ еләсин.

Мәшәди Гурбанын беш-алты отагдан ибарәт бирмәртәбә евинә биздән башга гоһум-гоншудан да үч-дөрд аилә жығышмышды. Ев галын бағын ичиндәди. Ев саһиби гоһун кәсдирир, арвадлар да гапыда галанмыш очагларын үстүндә, ири мис газанларда хәрәк биширидиләр. Намы һәҗәчан ичиндә иди, кишиләр топа дајаныб сөһбәт едирдиләр. Мәшәди Гурбан һамыдан сакит көрүнүрдү, ғыса чубуглу гәлҗаныны түстүләдә-түстүләдә адамларын сөһбәтинә гулаг асырды. О, өз сакитлији илә мәнә әзәмәтли көрүнүрдү. Бағын галынлығында зәңчирә бағланмыш, атлыны атлан салан ири итләр, адамларын һәҗәчанлы үзләри вә Мәшәди Гурбанын тәмкинни мәним хәҗалымы чәкиб Мәһнәт гочанын сөйләдији нағыллара апарырды. Мән атамын арха тәрәфиндә һәрләнәрәк кишиләрин сөһбәтинә гулаг асырдым вә атам һәрәртлә дејирди:

—Чаным, бизмкиләр ағылсыз һәрәкәт еләјирләр, ахы нијә гоһмурлар гоһун чыхыб кетсин јеринә-јурдуна?! Нијә халгы ғырғына верирләр?!

—Дүздүр чаным,—дејә баггал Дашдәмир әми һәҗәчанла сәсләнди, тутаг ки, үч-дөрд јүз салдат ғырдылар, нә олачаг?

—Ахы, нијә ғырасан? Салдат оlanda нә олар?—дејә атам һәҗәчанла деди,—онун да ата-анасы вар, вәтәни вар. О, дуруб өз хошуна кәлмәјиб ки, бұра.

Атамкилин көһнә досту, гарны өзүндән јарым метр габага чыхмыш ермәни дәрәи уста Санти тәсдиг етди:

—Еләди, еләди...А балам, јазыг дејилләрми?

Сәһәрдән бәри узагдан сәс-күј, ат ајағынын таппылтылары ешидилирди. Сонра бу сәсләр бир-биринә ғырышыб, боғуг бир үғултуја чеврилди...Сонра кетдикчә јахынлашан күллә сәсләри ешидилди.

Атам деди:

—Јәгин ки, гоһун кирди шәһәрә!

Мәшәди Гурбан гәлҗаныны ағызыдан көтүрүб, сакит сәслә нөкәртәринә әмр етди:

—Түфәнкләринизи көтүрүн, чыхын јала.—Багдан о тәрәфдәки һүндүрлүјү көстәрди,—јолдан кечән гоһуна күллә атмајын. Ишидр, әкәр көрсәниз ки, евләрә һүчүм-зад олуր, онда бир тәкинни дә сағ буррахмајын, һејлә олса, биз дә кәләчәјик.

Һәрәси ики-үч патрондаш бағламыш беш чаван оғлан түфәнкләрини көтүрүб севинчлә јүјүрдүләр, елә бил ки, тоја кедирдиләр.

Сонра Мәшәди вә фикирләшдисә, гәлҗанынын күлүнү јерә чырпыб узун, шал пенчәјинин чибинә гојараг ити аддымларла евә кириб, ики кәмәр патрон вә көдәк бир бешатылан көтүрүб онларын ардынча кетди. Атам архадан сәсләнди:

—Мәшәди, биз дә кәләкми?

—Јох!—дејә киши чаваб верди,—Сиз арвад-ушағын јанында олун! Атышма кетдикчә шиддәтләнирди. Уста Санти лап дилхор олмушду:

—Кечмә сиз түркләрин дә белә ишләриндән. Ај чаным, гоһун јазыглары чыхыб кетсинләр дајна..

—Валлаһы, дүз дејирсән, Санти. —Баггал Мәшәди Әлибала јана-јана тәсдиг етди.—Һөкүмәт ки јыхылды, кәдә-күдәтин өһдәсиндән кәлмәк олар?! Һәрә бир түфәнк көтүрүб, галхыб атын белинә, горхумуздан дүкәнымызда отуруб чак-чукумузу да елијә билмирик.

Мәним исә көзүм Мәшәди Гурбан әмикилин түфәнкләниб кетди-ји јолда иди, көзләјирдим көрәк нә вахт онлар атышмага башлаја-чаглар...Амма онлар атышмырдылар.

Атам деди:

—Көрүнүр, гоһун атыша-атыша јолуна давам едир, шәһәрлә ишләри јохдур.

Уста Санти һәрәртлә деди:

—Чаным, о јазыглар өз башлары һајындадыр. Ахы, шәһәрлә нә ишләри вар?.. Сизинкиләр динч дурмурлар да.

Мәшәди Гурбанын Хорасандан алыб кәтирдији арвады Зәһра хала да арвад-ушага үрәк вериб дејирди:

—Горхмајын! Һеч нә олмујачаг.

Зәһра хала миллијәтчә фарс олуб, учабојлу, ири, гаракөзлү әсмәр бир гадын иди, өзүнүн дә әзәрбајҗанча гәрибә, ширин ләһчә илә данышмағы һамбаја хош кәлирди, гонум-гоншу хәтрини чох истәјирди.

Ахшамә јахын атышма тамам кәсилди. Мәшәди Гурбан әмикил јолдан гајалыб кәлди.

Һәмнин күнүн сәһәри дәһшәтли бир һадисә олду. Анам бағын ашағысында, чәпәрин јанында дуруб о бири һәјәтдә дајанмыш, өзү кими чаван бир гадынала сөһбәт едирди. Бөјүкләрин һәр сөһбәтини ешитмәјә марағым олдуғу үчүн мән дә онларын јанында ојаһыб нә барәдә данышдыгларыны билмәк истәјирдимсә дә, һеч нә баша дүшүрдүм. Бирдән елә бир курулту ешидилди ки, јер титрәди, евин шүшәләриндән бир нечәси сыныб төкүлдү.

—Ора бах, ора бах!—дејә анам чәпәриң о бири үзүндәки чаван гадына ғышгырараг әли илә көјү көстәрди вә мән дә бахдым: түстү басмыш шәһәрин үстүнә даш, топраг ајдын сечә билмәдијимиз чүрбәчүр шејләр төкүлүрдү. Анам мәним әлимдән тутуб евә тәрәф галдыгда индичә дүз онун дајандығы јерә ғыжылты илә јекә бир даш дүшдү. Әкәр анам икичә санијә ордан кеч аралансајды, даш дүз онун үстүнә дүшчәкди... (Көрүнүр, тале ону даһа дәһшәтли әзаблар үчүн сахлајырмыш).

Шәһәрдән горхунч сәсләр ешидилирди. Бир аздан көрдүк ки, Мәшәди Гурбан әминин нөкәрләриндән кими чининдә бир јешик патрон, кими дөрд-беш түфәнк, кими чүрбәчүр ларча топлары кәтирди. Нөкәрләрдән биринин исә ғышлары, киприкләри одла үтүлүшдү, үзүндә, әлләриндә јаныг јерләри варды. Амма палтарындан су ахырды. Атамкил онлары дөврәјә алыб сорғу-суала тутмушдулар. Мәдум олду ки, чар заманындан галмыш һәрби әрзаг вә силаһ анбарыны адамлар дағьтдылары заман киминсә папиросундан динамит чәләјинә од дүшүб, анбар партлајыб... Үз-көзү јаныб үтүлүш оғлан дејирди:

—Чамаат анбардакы шејләрин үстүнә елә төкүлүшдү ки, ағыз дејәни-гулаг ешитмирди. Адамлар бир-биринә маҗал вермәјиб, нә бачарырды дартышдырыб апарырды. Бу вахт бирдән елә бир курулту ешидилди ки, мән әввәлчә нә олдуғуну баша дүшмәдим. Көрдүм ки, од-алов дүнјаны бүрүдү, сонра елә бил ки, мәни бу чәһәннәмин ичиндән көјә тулладылар. Көјдә аловланан адамлар «аллаһ, сән сахла! Ја аллаһ!»—дејиб ғышгырырдылар. Һисс еләјирдим ки, мәним дә чухам јаныр... Сонра елә бил мәни јерә чырпдылар. Галхыб, өзүмү атым чәрәкәнә. (Һәмнин һәрби анбар «чәрәкән» дејилән архын ғырағында тикилмишди.) Јохса јанаҗагдым.

...Сонра атамкыл шәһәрден хәбәр кәтирдиләр ки, һәрби анбарын партламасы нәтижәсində јүзләрлә адам һәлак олуб. Сонра һәлак оланлар арасындакы танышлары садалајардылар...

Сонра биз өз евимизә гајытдыг. Икинчи мәртәбәә чыханда көрдүк ки, артырмаја ачылан гапыларын јухары тәрәфләри күлләдән дәлмә-дешикдир. Атам гапылары нәзәрден кечириб анама дели:

—Фикир верирсән, бүтүн күлләләр гапыларын јухары тәрәфинә дәјиб, салдатлар күлләни һаваја атырмышлар. Демәк, гошун бизим адамлары вурмаг фикриндә олмајыб, башларынын үстүндән һаваја атырмышлар ки, чыхыб кетмәкләринә мане олмысынлар.

Мән дүшүб бағмызын галын јериндәки һәмни ири тут ағачынын јанына гачараг, онун да хејли јарпағынын дәлик-дешик едилдијини, бәзиләринин ғырылыб јерә төкүлдүјүн көрдүм. «Демәк, бунлары да гошунун атдыгы күлләләр ғырыб төкүб» дејә дүшүндүм вә бирдән мәнә елә кәли ки, тут ағачы да сүкүт ичиндә дајаныб, кәдәрлә мәнә бахыр. Елә бил ки, мәнән сорушур: «Ахы, бу нә ишди?». Елә бу күндән дә мәннмлә бу тут ағачы арасында мөһрибан бир үнсирјәт башлады. Мән дә һеч вәчһлә баша дүшүрдүм ки, нә үчүн о салдатлар узаг-узаг јерләрдән кәлиб Иранла бизим арамызда олурдулар? Инди нијә чыхыб кедирдиләр? Нијә бизим чамаат онлары ғырмаг истәјирди? Нә үчүн о гәдәр барыты, динамити, патрону јер алтындакы анбарда кизләјиб сахлајардылар ки, онлар да партлајыб адамлары көјә совурсун? Заыг адамлар... Лакин елә бу анда да мәнни һәмни һәлак олан адамлары ачығым тутду. Ахы, онлар нә үчүн анбары дағдырдылар? Ордакы шәјләр ки, онларын дејилди. Мәшәди Гурбан әмнини өз нөкәрләрини анбардан гәрәт шәјләри дашымаға көндөрмәси бурадача јадыма дүшдү вә бу әһвалат мәнни кизли бир марагла тамаша еледимиз уча бојду, еликурәк, гарталбурун Мәшәди Гурбаны санки көзүмдән салды. Санки онун тәмкени, әзәмәти јох олуб кетди. Мән һәјатымда биринчи дәфә олараг адамларын дахилиндә нә исә мәнә мәлум олмајан јыртычы-горхулу бир шәјин варлығыны һисс еләјирдим... Вә мән бу көркин һиссләрлә, јарпаглары күллә илә дәлик-дешик едилмиш тут ағачына бахырдым. Мәнә елә кәлирди ки, о да мәнни фикримдән кечәнләри дүшүнүр... О да тәмчүб едир вә елә јенә бурадача ашыгларын гачаг Нәби һагғында охудуғу бир маһны јадыма дүшдү:

Нәбинни бығлары ешмә-ешмәдир,
Пәяғы күлләдән дешмә-дешмәди...

Демәк, Нәбинни дүшмәнләри, бурдан кәлиб кечән салдатлар кими, күлләни һаваја атырмышлар, дүз онун башына атырмышлар! Сонра да... Сонра да өз јолдашы Нәбини јатдығы јерлә нәмәрдликлә вуруб өлдүрүб... Намәрдликлә! Тез-тез Бајрам бабамдан ешитдијим «мәрдлик», «намәрдлик» сөзләри мәнни хәјалымда сәһри бир гүввәә малик иди. Амма инди елә бил о сөзләри бүрүјән думан јаваш-јаваш чәкилирди: мән мәрдлијин, намәрдлијин нә демәк олдуғуну анламаға башлајрым. Нағылларда ешитдијим мәрд гәһрәманлар бүтүн фаиәви чаларлары илә хәјалымда чанланырды вә онлар мәнни үрәјими мәнәб-бәтлә көврәлдирди. Гардашларынын Мәлик Мәммәди гујуја салмалары мәнә онлара гаршы сонсуз бир нифрәт доғурурду. Зүмрүд гушунун Мәлик Мәммәди зүлмәт дунјасындан белиндә кәтириб ишығлы дунја ныхармағы мәнни севиндирди. Мән, икид Нәбинни дә, Мәлик Мәммәдин дә чөһрәләрини көзүмүн габағына чох ајдан кәтирдимиз һалда, Нәбини јатдығы јерлә вуран, пахыллыг учундан Мәлик Мәммә-

ди гујуја салан намәрдләрин нә шәкилдә, нә үздә адамлар олдуғларыны һеч вәчһлә тәсәввүр еләјә билмирдим. Онлар хәјалымда бәзән ачаыб, ејбәчәр мәхлуғлар кими, бәзән бујуузлу дивләр шәкилдә, бәзән дә вәһимәли бир түстү ичиндә чанланырдылар, амма мән Мәлик Мәммәдин, гачаг Нәбинни, қасыблара әл тутмасы илә мөшһүр олан икид Гачаг Сүләјманын нәнки көзәл чөһрәләрини (мәнә елә кәлирди ки, онлар анчаг көзәл ола биләрләр). ајдын көрүрдүм, һәтта онлары өзүмә олдуғча јахын адамлар һесаб едирдим.

СУЧУ ИМАН КИШИ

Бизим алт отағлардан бириндә Иман киши адлы сучумуз олурду. О, һәм бизә, һәм дә јахын гошуларә кәһриздән ири мис сәнәкдә су дашыјырды, бунун да вәчһиндә она һәр сәнәји нечә гәпијә исә пул, ја да хөрәкдән-заддан верирдиләр. Иман киши евдә дә, күчәдә дә ејзән өзүнә данышырды. Евдә оlanda чындыр кечә парчасыны үстүндә әјләшиб, күркүнү, ја шалварыны јамаја-јамаја һеј өз-өзү илә данышырды, мән дә габағында чөмәлиб она гулаг асырдым. О исә мәнә фикир вермәдән дејирди:

— Јер оғлу бир гыј вуруб галхды көјә.

Мән сорушурдум:

— Иман киши, кимдир Јер оғлу?

О, мәнә чаваб вермәдән анлашылмаз шәјләр данышыр, бәзән күлмәкдән гәши едирди. Һарданса әлиңә кечмиш, вәрәғләри саралыб дидик-дидик олмуш бир ермәни китабыны көзүнүн габағына тутуб куја охујурду:

— Гур'анын Гур'ан олсун...

О, бу китабы «Гур'ан» һесаб еләјәрәк һәмнишә башынын алтына гојурду. Иман кишинин башга гәрибә ишләри дә варды. Мәсәлә, онун јанында гара дашын адыны тутмаг олмазды. Һирсләниб, һәмнишә әлиңдә кәздирдијә ағачла адамын баш-көзүнү әзәрди. Буну билән ушағлар да күчәдә ону көрән кими:

— Иман киши, гара даша лә'нәт! — дејә ғышығырды, она саташардылар. Иман киши дә онлары говуб тутта билмирди. Гара дашы белә мүгәддәс һесаб еләдији һалда, гара тојугла дүшмән иди. Һарда гара тојуг көрсәјди сәлбә илә вуруб ғылчыны сындырды. Она көрә дә гарч тојуғу оланлар Иман кишини көрән кими тојуглары говуб онун көзүндән узаглашдырдылар. Мән бир дәфә сорушум ки:

— Иман киши, нијә гара тојугла дүшмәнсән?

Деди:

— Ғызбәс гара тојуғу чаду еләјиб.

Ғызбәс хала, «Һарда аш, орда баш» олан, хејирдә, шәрдә һәмнишә биринчи иштирак еләјән, ғыз-кәлинин ғышын алан, гадын тојларында мәзәли сөзләр данышыб гаравәлли чыхаран, кәлиңләрә јенкә олан бир арвад иди.

Бир дәфә биз артырмада ојнадығымыз заман күчәдә арвад ғышығырығы ешидиб, дал гапыја јүзүрдүк. Көрдүк Иман киши Ғызбәс халанын голундан јапшышыб ағачла будајыр.

— Көләк ғызы, чамаатын тојугларыны нијә чаду еләјирсән?!

Гошшу кишиләр јүзүрүб, Ғызбәс халаны күчлә онун әлиндән алдылар.

Бизим алт евләрдән бириндә «Кәклик хала» адлы, сачлары, киприкләри, бүтүн бәдәни дүм ағ, қасыб, дул бир гадын олурду. Кәклик халанын кичији он бир-он ики, бөјүју исә ијирми једди-ијирми сәккиз јашларында дөрд оғлу вар иди. Арвад өзү дә, оғланлары да она-бунә

күнөмузд ишлөжөөк биртөһөр доланырдылар. Иман киши инди дө Көклик халаны гараламышды. Нэ үчүнсө кишијә елө кәлирди ки, Көклик халаны көзләри көрмүр. Һеј өз-өзүнө данышырды:

— Залым гызына дејирәм, ај сәни өлөсәм, бир габа өз сидијиндән төк, көзүнү сидиклө ју, ачылсын. Еләмир ки, еләмир дө...

Иман кишинин хошу кәлан бир мәхлуг вардыса, о да мәним кичик бачым Маһтаб иди. О заман Маһтабын үч-дөрд јашы оларды. Иман киши гоңшуларын сујуну вериб өз кәлән киши биз дө јујурурдүк онун јанына. Көрүрдүк ки, Иман киши мәним анамын, гоңшуларын вердикләри хөрәкларин һамсыны сахсы чанагда бир-биринә гатыб ағач гашылга јејир. Бачым Маһтабы көрән киши:

— Кәд, папылы балам (бу «папылы» Иман кишинин өзүнүн ичад еләдији сөз иди), кәл отур, — дејирди.

Маһтаб да кәдиб онун гаршысында, көһнө кечә парчанын үстүндө отурандан сонра Иман киши јемөкдөн бир гашыг онун ағзына гојурду, бирини дө өз ағзына. Евдә анамкилин зорла јемөк једиртдикләри Маһтаб Иман кишинин бу әчаиб хөрәјини ләззәтлө јејирди. Анам бууну көрөндө өзүндөн чыхырды. Гызы гучагына көтүрөрөк гулагыны чәкиб, Иман кишијә ачыгланырды:

— Сәнә јүз дөфә демишәм, ушага јемөк вермә.

Анчаг Иман киши өз кәлән киши Маһтаб јенә дө көздөн оғурланыб онун јанына гачырды. Јенә дө Иман киши: «Папылы балам» — дејә-дејә өз гашыгы илө гыза һәфтәбечәр јемәјиндән једирдирди.

Иман кишинин һәјәти мәним үчүн тамам јени, анлашылмаз бир алам иди. Бу алам мәни она көрө о гәдәр марагландырдырды ки, мәним өзүмүн дө бу һәјәтдан харичдә бир аләмим јаранырды. Иман кишинин һеч кәси јох иди, һеч кәс дө онун һардан кәлдијини, һарда, һансы өлкәдә, һансы обада доғулдугуну билмирди. Һамы ону дәли һесаб еләјирди. Анчаг Иман кишинин һеј өз-өзүнә данышмагы, бәзән күлмәји, бәзән гөзәбләнмәји мәнә нағылларда ешигдијим чадукәрләрин һәрәкәтләрини хатырладырды. Фиқирләширдим ки, бәлкә бу киши ајры, тамам башга бир дунјадан кәлиб? Бәлкә, доғрудан да, гара даша ләһәт охумаг олмаз? Бәлкә Гызбәс хала һәнгигәтән дө чадукәрди? Бәлкә, доғрудан да, арвад гара тојуга чаду еләјиб. Әлбәттә, мән чадунун нә демөк олдугуну билмирдим. Анчаг бунунла белә, о елө өз анлашылмазлыгы илө мәни ваһимәландирди. Бу ваһимәләри гуллуғчумуз Зинјәтин «Чин дәрәси» һаггында данышдыгы шејләр дө күчләндириди. Азча чопур, узун бурун бир гыз олан Зинјәт Бајрам бабамкилин обасы Күрдобадан иди. Күрдобанын гышлагында «Чин дәрәси» адланан јирәсиз бир дәрә варды. Зинјәт данышырды ки, кечәләр чинләр о дәрәјә јыгылыб, тој чалыб ойнаырлар. Анд ичирди ки, гоча Мустафаоғлу Мейди кечәләр һарамлардан гышлага гајыданда нечә дөфә онлары көзү илө көрүб, чинләр кишини тутуб отурдублар ки, гонаг олуб онларын хөрәклариндән јенисин. Мустафаоғлу да әлини хөрәјә узадыб, «бисмиллаһ» дејән киши чинләр дө, хөрәкларди дө јох олуб. Чүнки чинләр аллаһын адындан горхурлар.

Зинјәт ону да дејирди ки, чинләр һәр адамын көзүнә көрүнмәз. Мән дө фикирләширдим ки, бәлкә бизим көрмәдијимиз чинләр Иман кишини көзүбә көрүнүр вә Иман киши ејән онларла данышыр?

МӘН ВӘ АҒАЧЛАР

Евимизин бабагында, атамн салдырдыгы вә инди һәр күн һеч олмаса бир-ици саат һәвәслә гуллуғ еләдији, өз әли илө сувардыгы чаван багла мәним, арамда кизли бир үнсидији јаранырды. Бурадакы алма,

әрик, тут, киләнар, әнчир, кавалы, гоз, армуд, һејва ағачларынын һәрәсинин өз көрүнүшү варды вә буларын һәр бири мәнә бир чүр тәсир еләјирди. Әрик ағачынын чәһрајыја чалан чичәкләри мәнә нә үчүнсә әсрарәнкиз тәсир бағышлајырды, киләнар, кавалы ағачларынын ағ чичәкләри мәнә зәриф бир шадлыг кәтирирди. Ағ шаһ тутунун күнәш ишыгында зүмрүд киши парылдајан енли, ипәк јарпагалары бу шәнлијә бир чәсарәт, даһа гүввәтли бир шадјаналыг чалары верирди. Гоз јарпагаларынын сојуг әтри мәни гүссәландијир вә анамын тез-тез хәстәләнмәсини хатырладырды. Бәлкә дө бу ондан иди ки, бир дөфә анам малјаријадан бәрәк гыздыранда Зинјәтә деди ки, «кет, бир гоз будагы гыр, кәтир». Зинјәт будагы кәтириб верәндән сонра анам көзләрини јүмүб, ону хејли гохлады... вә анамы јуху тутанда мән дө балача гоз будагыны көтүрүб гохладым вә онун енли, тәр јарпагаларындан галхан әтир мәнә сојуг вә һәсрәтли көрүндү. Анамын хәстәләнмәси һәмишә мәним үчүн сон дәрәчә гәмкин бир һадисә олурду. Онун көзәл, шәффәк көзләри гыздырмадан алышыб јананда мән өзүмү дунјанын ән бәдбәхт адамы сајыр вә саатларча јастыгынын бөјүрдән узаглашмырдым. Анам хәстәликдән сағалыб галханда исе үрәјимдәки фәрәһин һәдди-һесабы олмурду. Лакин кәдәрим киши, фәрәһим дө һәмишә үрәјимдә кизли гашырды. Јәһи мән онлары изһар еләмөкдән чәкинирдим. Она көрә чәкинирдим ки, мәним ортабојлу, енликүрәк, гарагаш, гаракөз, көзәл вә чох гүввәтли бир оғлан олан атам башга адәмларла зарафат еләмәји, дејиб-күлмәји севдији һалда, биз ушагаларла, хусусән мәнимлә чох сәрт рефтар едирди. Нә үчүнсә мәним зарафатым, дејиб-күлмәјим һәмишә ону ачыгландырдырды. Она көрә дө јаваш-јаваш мөндә бир гапалылыг әмәлә кәлирди. Мән һәр бир сирримин, севинч вә кәдәримин бүрүзә вермәмәјә чалышырдым вә атамн јанында, өз һәрәкәтләрим өзүмә јөндәмәсиз көрүнүрдү. Өзүмә, өз һәрәкәтләримә инәмам азалырды, мән бир нөв фәриқ, чәкинән олурдум, бу исе атамы ачыгландырды вә онун мәнә гаршы даһа сәрт рефтарына сәбәб олурду. Мән үсүлсуз бир һәрәкәт еләндә мәсәлән, һаһар еләдијимиз заман стәкана тохунуб чајы сүфрәја гагыданда о гөзәбләнби мәни: «мајмаг», «филинти, чолаг» адландырыб данлајарды. Бу заман:

— Јахшы... Дунја дағылмады ки? — дејә анам мәни мүдәфиә едәрди. Мән дө анамын мәни бу чүр мүдәфиә еләмәсиндән көрәлөрәк багымыза гачыб, бөјүк тут ағачынын јанына кәләрәк она сөјкәнби о ки, вар ағлајырдым вә әкәр һава тутун, чискинли идисә тут ағачынын парцан сүкуту мәним дәрдини үстүнә дөрд артырдырды. Әкәр һава булдуз, чискинсиз идисә, шаһ тутун күнәш ишыгында мәрданә бир шадлыгла парылдајан енли, ипәк јарпагаларындан санки гәлбимә анлашылмаз бир тәәлли, бир сакитлик, мәчһул бир үмид ахыб көзүмүн јашыны гузурдурду. Ағачларын арасындан атамн, базара, өз магазасына кетдиини көрөндән сонра мән дө гајыдыб евимизә галхырдым вә анамын ири бәдәннүмә күзкүнүн габагында дајанараг нә исе зүмзүмә еләјә-еләјә узун гара сачларыны һөрдүјүнү көрүб шадланырдым. Атамдан дөрд-беш јаш кичик, бојлу-бухунду бир кәлин олан анамын көзәллији, зинјәти, палтары һәмишә мәни фәрәһләндириди, атамн сәрт рефтарына, данлағларыны мәнә унуттурду. Мән анамын үзәриндә гызыл зәрли күлләр олан киләнар рәнкли узун махмәр туманына, голлары енли гана-вуз архалыгына, ортасында ири јагут јанан енли гызыл кәмәрни, бојундан асылмыш ајпара шәкилли гызыл силәнлөјә вә бүтүн буларын она нечә көзәл јарашдыгына һејранлыгла тамаша едирдим. Лакин белә заманларда анамын зүмзүмә еләдији гәмли маһны мәни кәдәрләндириди. Мән истәјирдим ки, анам белә гүсәли шејләр охумасын. О, биш-дүшдән, ишдән сонра диван јастығларына дпрәкәләнәрәк Фүзулинин, Нәтәванын китабларыны, ја да Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән Рүстәм-

дә Сөһрабын әһвалатыны (Әлбәттә, бу китабларын кимләрин олдуғуну мән оху-язу өйрәнәндән сонра билдим) аһәстә, лирик бир сәслә өз-өзүнә зүмүмә еләјәндә дә мән ејни һаллары кечирдим. Лакин о, «Әрмәнү-са», «Һинд рачисә», «Шаһнамә», «Мин бир кечә» вә саир китаблардан охудуғу әһвалатлары бизә данышанда мәнним хәјалымда һејрәтли бир аләм јаранырды вә бу аләмнин һәһраманлары, онларын икидикләри узун заман көзүмүн габағындан кетмирди. Мән онларын иштираблары илә һәјәчанланбы, пәришан олур, гәләбәләринә севинирдим вә кетдикчә хәјалымда јаранан бу аләм мәнә реал һәјатдан, тәсәдүф еләдијим инсанлардан (јалныз анамдан башга!) даһа артыг хош кәлирди. О аләм мәнә дә реал һәјата гаршы бир сојуглуг, бир бәдбинлик јарадырды. О аләм мәнә даһа ширин, даһа чазибәдәр көрүнүрди. Она көрә дә мән кетдикчә евимиздә гарадинмәз, адамајовушмаз олурдум. Мән өз евимиздә дејирәм, чүнки мән Бајрам бабамкилдә дәнүб тамам башга чүр олурдум... Өз евимиздә атамын мәнимлә һәддиндән артыг сәрт рәфтары мәним өз дахилимә чәкилмәјимин, һәр шејин мәнә сојуг, јапышыгсыз көрүнмәјинин, әлбәттә ки, әсас сәбәби иди.

...Сәрһәддәки гошун чәкилиб кедәндән бир нечә күн сонра бир сәһәр Зинҗит севинә-севинә јүјүрүб анама хәбәр верди ки, Фатма ханым (јә'ни анамн аһасы) индичә кәлди.

Бизим бағын гуртарачағында бир малаканын галын чәкиллији варды. Чәкилликдән о тәрәфдә исә Бајрам бабамкилин үч отагдан ибарәт бирмәртәбәли еви. Евин габағында бөјүк бир бағ вар иди. Бајрам бабам бу еви Николај тахтан дүшәндән ики ил әввәл Русияја көчүб кедән бир малакандан алыб тәзә ев тикмәк үчүн баға чохлу һөркү дашы төкдүрмүшдү.

Мән вә бачым Маһтаб аһамла кетдик бабамкилә. Фатма нәнәм артырмада гојулмуш еһли тахтын үстүндә әјләшиб һәмишәки кими узун муштуғунда папирос чәкирди. Аһамдан габаг бачымла јүјүрүб кетдик јанына. Икимизин дә үзүндән өлдү. Нә атам, нә дә аһам, һеч бир заман мәним үзүмдән өпмәздиләр, бәлкә дә буна көрә иди ки, башгасынын вә о чүмләдән, нәнәмнин дә үзүмдән өпмәсәи хошума кәлирди.

Фатма нәнәм деди:

— Аллаһа шүкүр ки, кәлиб сизи сағ-саламат көрдүм. Ара јаман гарышыб.

— Бәс дәдәм нијә кәлмәди? — дејә аһам сорушду.

Фатма нәнәм муштуғундан дәрин бир нәфәс алыб деди:

— Чамаагы башлы-башына бурахыб кәлмәк истәмәди, аһсагаллар да јығылыб дедиләр: «Әши сән кетсән, бурда папагалдыгач олачаг», Мәни дә гызылбаш оғлу Алы илә үч атлыја гошуб көндәрди.

Гызылбашоғлу јарысы Аразын Иран тајында олан гәдим Шаһсөвән обаларындан чох икид бир оғлан олуб һәмишә Бајрам бабамын јанында оларды. Нәнәмлә биркә Күллү адлы гуллуғчулары вә Имаш адлы нөкәрләри дә кәлимишди. Күллү Күрдобадан Вәли киши адлы касыб тәрәкәминин гызы иди. Он доғгуз-ијирми јашларында, јанағлары ләлә кими алышыб јанан, сағлам, этли-чанлы бир кәлин иди, ушағы олмадығы үчүн тојларындан үч ил сонра әри бошајыб говмушдү. О вахтдан Фатма нәнәм кәтириб гуллуғчу сахлајырды. Һамы Күллүнүн зирәклијини, тәмизкар олмағыны, дејиб-күлмәјини тәрифләјирди, аһчаг ондан һәмишә әл-үз сабунунун ији кәлирди ки, мән дә бундан бәрк дилхор олурдум. Мәни гучаглајыб үзүмдән өпәндә «бурах!»—дејә гышыгырыб, ачығланырдым. О да гәһгәһә илә күлүб, зорла тәкрар өпүрдү.

Бабамкилин нөкари Имаш исә Чәнуби Азәрбајҗандан иди. Тәхминән Күллү јашында, назик, јарашыглы бир оғлан иди. Бир ил габаг Шимали Азәрбајҗана фәһләлијә кәлән бир дәстә һәмјерлисинә гошуларат

Аразы кечиб кәлимишди, Чәнуби азәрбајҗанлыларын кејдији сәрдариסי илә кечә арагчыны һәлә дә башында иди.

Мәни көрәндә Күллү јенә дә гучаглајыб о үзүмдән, бу үзүмдән бәрк-бәрк өлдү. Јенә дә мән ондан сабун ији кәлдијини дүјүб, дартынараг гучағындан чыхдым. Аһам бәркдән күлдү, Фатма нәнәм дә күлүмсәјиб:

— Ај батмыш, — деди, — сән гызыхмысан, ушағы уандырма. Күлдү гәһгәһә илә күлдү. Фатма нәнәм тахта гутусуну аһчаг зәфран кими сапсары, сачаглы түтүндән папирос бүкә-бүкә аһамдан сорушду:

— Нурудан бир хәбәр јохду ки?

— Мәшәди Гара дүнән Шушадан кәлиб бунларын атасына дејирмиш ки, («бунларын» дедикдә аһам мәнә ишәрә еләди, аһам һеч бир заман нә тәкликдә, нә дә аһам јанында атамн адыны демәзди. Һәмчинин атам да аһамын адыны демәзди. Бу да мәним үчүн гәрибә бир сирр олараг табырды). Нуруну көрүб, өзүнә дә бир гызыл онлуг вериб.

— Нуру өзү истәјиб пулу?—нәнәм сорушду.

— Өзү истәмијәндә Мәшәди Гара дүрдүғу јердә она пул вермәјиб ки?..

Фатма нәнәм деди:

— Киши он беш күн бундан габаг бир ат јүкү јаванлыг, нә гәдәр дә пул көндәриб, аллаһ сахламыш пулу пул кими хәрчләмир ки...

— Һамысыны сән еләмисән! — дејә аһам ачығлы чаваб верди. — Һәмишә бир тәрәфдән киши бәсди дејинчә пул көндәриб, бир тәрәфдән дә сән эһинә дүшәни кизлин көндәриб ону пис өјрәтмисән, халхын да ушағы охујур, ким о гәдәр пул көндәрир?

Нәнәм папиросуну муштуға гојуб јандырараг дәриндән сүмүрүб сүсүрдү. Мән она бахыб һисс едирдим ки, аһамын сөзләринә е'тираз еләмәсә дә үрәнидә оғлуна да ачығланмыр.

Аһам исә сөзүнә давам еләјиб дејирди:

— Нечә дөфә үмүханада көрүбләр. Онун нә вахтыды арвад-гыз далынча дүшсүн?

Әлбәттә, мән бу сөһбәтдән һеч нә баша дүшмүрдүм, аһчаг нә исә һисс едирдим.

Күллү онларын габағында дајанаараг гәрибә бир марагла аһамла тулағ асырды.

Бирдән нәнәм ачығлы деди:

— Онсуз да атајын газандығыны гардашы күлләјә кәлимиш јејир.

Бу, артыг мәнә мә'лум иди: Фатма нәнәм Бајрам бабамын гардашы Ејвазы нәзәрлә тутурду. Ејваз Күрдобада адлы-санлы тәрәкәмә иди. Јашда Бајрам бабамдан кичик иди. Фатма нәнәмн өз-өзү илә гәзәбли-гәзәбли данышмағындан, аһамла олан сөһбәтләриндән билирдим ки, Бајрам бабам каһ бир дөвә алыб бағышлајыр Ејваза, каһ ат верир, каһ пул. Бу да Фатма нәнәмн јандырыб төкүрдү.

— Ахы, — дејирди, — киши фикирләшмир ки, өзүнүн дә оғлу вар: бу күн—сабаһ евләнәчәк, она да бир күн ағламаг лазымды.

Аһам деди:

— Дәләм гардашыны атмыјачаг ки?. Нә олсун оғлу вар?

Аһам чаван, күләрүз, јарашыглы бир киши олан әһисси Ејвазын хәтәрнин чох истәјирди.

Фатма нәнәмн од көтүрдү:

— Сән дилини фарағат гој! — деди. — Вәләдүзүнә Ејвазын тәрәфини аз сахла, сизи көрәндә јағлы дилини салыр ишә, елә билирсиниз бир дүз-әмәлли адамды. Бајрам мәни Шушадан кәтириндә аһасы Сәкинә илә үзүмә дә бахмырдылар, далдада да ејзән кишинин гарасына данышырдылар ки, «кәлиб, Шушанын көзүнү чыхарыб, Дул кәлини алыб, бизә төһфә тәбәрчәһи кәтириб».

Аһам күлүмсәјиб динмәди.

ГЫЗЫЛБАШ ОҒЛУ

Бир аздан Фатма нәнәми кәтирән Гызылбаш оғлу Алы да кәлди. Бу узунбојлу, хына рәнкинде сачлары бојунун ардына төкүлмүш, аягаларында узунбоғаз чөкмә, әјнинде сәрдари чуха, башында күмүшү папар бир оғлан иди. Белинде ағач гобурлу онатылан тапанча вар иди.

— Нечәсән, бачы? — дејә анамла һал-хош еләјиб Күллүнүн ичәри-дән кәтирдији студла әјләшди.

Анам она мұрачиәтлә күлүмсәјиб деди:

— Кишини тәк гојуб кәлмисиниз?

Гызылбаш оғлу деди:

— Тәк нијә олур? Чамаат кишини башына анд ичир. Сонра әләвә етди: — Мән инди гајыдырам.

Анам деди:

— Кечәјә дүшәчәксән.

Гызылбаш оғлу сакит чаваб верди:

— Кечә јахшыды, Шһпарты чөлләри инди күндүз исти олур.

Мән тәәччүблә сорушдум:

— Тәк кедәчәксән?

— Әлбәтә! — дејә о мәнә бахыб күлүмсәди.

Мән дедим:

— Бәс гачаг-гулдурдан горхмурсан?

О, ејни хош тәбәссүмлә чаваб верди:

— Гачаг да адамды дајна, гагаш, нијә горхум ки?

Анам зарафатјана мәнә деди:

— Бәјәм Алы дајын өзү аз гачаг олуб?!

Гызылбаш оғлу галхыб, бағын ичинә ахан архын ғырағындакы јончалыгда голбәнд еләдији атыны ачыб кәтирди.

Нәнәм деди:

— Алы, отур чәрәк је, сонра.

Алы деди:

— Шәһәрде јемишәм. — Сонра Күллүјә деди: — Бачы, ичәридән мәним түфәнкими кәтир.

Күллүдән габаг мән јүјүрүб онун кәдәк бешачыланыны вә патронлу долу кәмәрини кәтирдим.

Алы:

— Саламат галын! — дејиб кәмәрлә түфәнки чийинләриндән ашыраг чәлд һәрәкәтлә галхды учабојлу алапача үркәнин үстүнә. — Сонра сорушду: — Кишијә сөзүнүздән-совунуздан?

Анам деди:

— Сөзүмүз одур ки, кишидән муғажат оласан!

Гызылбаш оғлу чидди чаваб верди:

— Архајын ол, бачы.

Фатма нәнәм Күллүјә деди:

— Кәтир, оғланын далынча су ат.

Гуллугчу ичәри гачды. Гызылбаш оғлу исә ајагларыны балача тәрпәдән кими ат сычрајыб јола дүзәлди. Күллү јүјүрүб кәләрәк сују онун ардынча атды.

Гызылбаш оғлу ағачларын арасындан кечиб јох олдугда бирдән бир мәнә елә кәлди ки, о, биздән ајрылыб тамам ајры бир дүнјаја кетди, бир аздан күн батыб кечә дүшәчәк, Гызылбаш оғлу јијәсиз чөлләрдә тәк-тәһна кедәчәк. Ким билир, бәлкә бирдән габағына бир дестә гачаг чыхачаг?.. О заман Гызылбаш оғлу онатыланы илдырым сүрәтилә тахта гобурдан чыхарыб күлләни јағдырачаг онларын үстүнә. Еһ, ким билир, бәлкә гаранлыг дәрәләрин бириндә чин јығынчағына раст кәләчәк.

Дејирләр, бир дәфә гаранлыг бир кечәдә Гызылбаш оғлу Алы һарамы илә атлы кедирмиш, бирдән хапахан үч атлы түфәнкли гачагла чыхыр үз-үзә. Гызылбаш оғлу өзү илә силаһ көтүрмәјибмиш, сапы чейран ајағындан гајрылымш гамчысыны гаранлыгда гәфил тапанча кими атлылара тушлајараг ғышгырыр:

— Ә, төкүн түфәнкләриннизи, јохса онатыланла һамынызы ғырдым!

Гачаглар билрди ки, Гызылбаш оғлу онатыланын тәтијини чәксә үчүнү дә бир анда бичәчәк. Она көрә дә түфәнкләрини свириб туллајырлар јерә... Гызылбаш оғлу дејир:

— Инди кәнара сүрүн атларынызы.

Өзү исә атдан јерә тулланыр, түфәнкләрдән бирини көтүрүб нәш'ә илә атлылара дејир:

— Кедин, амма һеч кәсә демәјин ки, Гызылбаш оғлу Алы бир гамчы илә бизим түфәнкләримизи алды.

Гачаглар мәтләби баша дүшүррләр, онлардан бири дејир:

— Ә, Гызылбаш оғлу! Дејилмишчән вармышсан, амма икид икиди ел ичиндә хар еләмәз, мән Әһмәдаллар Ханмурадам, вер түфәнкләримизи, бу күндән сәнинлә гардашам.

Гызылбаш оғлу дејир:

— Дүшүн, көтүрүн түфәнкләриннизи!

Өзү исә алапача үркәнин үстүнә тулланыб бир көз ғырпымында јох олур...

Анам галхараг мәнә деди:

— Кедәк.

Мән бу хәјалларымдан вә Фатма нәнәмкилдән ајрылыб өз евимизә кетмәк истәмирдим. Мән билирдим ки, евимиздә мәни атамын сәрт бахышлары, данлаглары көзләјир. Мән һеч бир заман өзүмү евимиздә бабамкилдә олдуғу кими сәрбәст һисс еләмирдим: јалварыб анамдан хаһиш еләдим ки, гојсун кечәни галым бабамкилдә.

Анам деди:

— Галырсан гал, амма дәдәјин ачығы тутачаг.

Нәнәм деди:

— Маһыл дајна... тај дабаны чатдаг Хәлсәнин оғлунун ачығы тутду, дүнја дағылачаг. Ушағын үзүнү ч гәдәр данлајыр ки, евдән-ешикдән дә перикир.

ИМАШ ВӘ КҮЛЛҮ

Һәмишә нәнәм, ја да анам мәни мұдафиә еләјәндә үрәјим көврәлирди. Инди дә Фатма нәнәм елә дејәндә көзләрим долду вә мән баға гачдым. Көрдүм ки, Иماش су архынын кәнарында отуруб үст көјнәјини јамајыр, әлдә тохунан кобуд јун шалдан тикилмиш сәрдарисини исә алт көјнәјинин үстүндән атыб чийинә. Һәмишә олдуғу кими инди дә мәни көрәндә күлүмсәди. Онун арвад кими көјнәк јамамасы мәнә гәрибә көрүндү, мән ондан сорушдум:

— Нијә көјнәји өзүн јамајырсан?

— Бәс ким јамасын, гагаш? — деди. — Анам јох, бачым јох...

Онун сөзләри мәни кәдәрләндирди, дүшүнмәдән сорушдум:

— Һеч анан-бачын олмајыб?—О, көзү тикишиндә:

— Нијә олмајыб. Даш дешијиндән чыхмамышам ки?.. Анам да варды, атам да... бачым, гардашым да... Һәлә десән, бабам, нәнәм дә варды. Өзләри дә мәни чох истәјирдиләр, нечә ки, сәни бабан, нәнәләрин чох истәјир.

Мән онун јанында јерә чөкәрәк сорушдум:

— Бәс нечә олдулар?

О, дәриндән нәфәс алыб жамағыны тикә-тикә деди:

— Бир гошну хан бизим кәнди гарәт еләжиб дағыданда ғырылан ғырылды, ғырылмажан да һәрә башыны көтүрүб бир тәрәфә гачды. Кими ачындан, кими азардан өлдү. Мән дә гоча бир дајымла гачғынлара гошулуб бу таја кечәндә дајыма да Аразда күллә дәјди.

Мән сүкут ичиндә Иماش тамаша едирдим. Мән бу гәдәр дәрәдә онун нечә дөздүжүнә тәәччүб едирдим. Нәһажәт, мән ондан сорушдум:

— О гошну хан сизин кәнди нијә дағыдырды?

— Чүнки бизим ханла дүшмән иди. Гәфил бир-биринин кәндинә һүчүм едиб, чапыб талајырдылар.

— Бәс шаһ нијә гојурду?

— Шаһын чанындандыр ки, бизим ханлар бир-бирләринин дидиб ларчаласынлар.

— Нијә ахы?

— Еһ, гагаш... Сән һәлә ушагсан белә шејләри баша дүшмәссән.

— Јох, сән даныш, баша дүшәрәм!

— Билирсәнми, Гагаш, шаһ фарсыдыр, амма биз дә, ханларымыз да азәрбајчанлыыг...

— Нә олсун?

— Шаһ фарс олдуғу үчүн истәјир бизим Азәрбајчан ханлары бир-бирләрилә боғушуб, башлары гарышсын ки, Азәрбајчан халгы шаһдан һүрријәт истәмәсин.

Мән һәји исе думанлы һалда дәрк етмәјә башлајырдым, өз халгымын тәлеји һагғындакы һәгигәти мән биринчи дәфә бабамкилин нөкәри Имашдан ешидирдим.

Мән һәјли сүкутдан сонра сорушдум:

— Нијә сизин гәһрәманларыныз кәдиб шаһы өлдүрмүрләр?!

Иماش күссә илә күлүмсәди:

— Чүнки, — деди, — гошун, силаһ шаһын әлиндәдир.

Елә бу заман Күллү бизим јанымыза кәлиб мөзәммәтлә Иماش деди:

— Әдә, әдә харабалыгда-задда дејилсән ки?.. Көјнәјини нијә өзүн јамајырсан? Биз бурда адам дөјүлүк?

Иماش гызарды:

— Сана әзијәт вермәк истәмәдим...

Күллү онун јанында јерә чөкәрәк:

— Нә олуб, ханым-зад олмамшыг ки?.. Вер буре.

Вә Күллү көјнәји Имашы әлиндән алараг онун јамадыгы јери нәзәрән кечириб бәркән күлдү:

— Јамаң да тикмисән. — Сонра ајаға галхараг нә үчүнсә пычылыты илә деди: — Тикиб, јујуб кечә кәтирәрәм...

— Јахшы, — дејә Иماش да лап јавашдан чаваб верди.

Күллү кәдәндән сонра мән елә бил ки, нәјинсә ағырлығы алтында Имашдан сорушдум:

— Нијә өзүнә тәәзә көјнәк алмырсан?

Иماش күлүмсәди:

— Чүнки пулум јохду, гагаш.

Мән динмәдим. Сучлу адамлар кими галхыб сәссизчә узаглашдым. Мән нәдә исе өзүмү тәгсиркар кими һисс едирдим. Бирдән елә бил ки, зәһним ајазыды. Нәјатымда биринчи дәфә олараг Имашың бу гәдәр јохсул, бизим исе варлы олмағымыза гаршы гәлбимдә хошақәлмәз, ағыр һиссләр ојанды, елә бил ки, биз варлы олдуғумуз үчүн мән Имашдан хәчәләт чәкирдим. Бирдән адимларымы јејинләдәрәк кәлиб, һәлә дә тахтын үстүндә отуруб папирос түстүләнән муштуғуну әлиндә тутараг өз-өзүнә данышан нәнәмин бөјрүндән кечиб сөз кирдим. Мән билирдим

ки, Фатма нәнәм һәмнишә пулларыны чарпајынын үстүндә, дөшәјинин алтына гојур. Мән эсл огру кими ептијатла о јан бу јана баха-баха дөшәји галдырыб, ири бир кағыз пул көтүрәрәк гачдым баға. Иماش үзү-гојлу узаныб әлләрини алнынын алтында чарпазламышды. Мән әјилиб онун үзүнә бахдым ки, көрүм јатыб, јохса ојагды? О, көзләрини ачараг сорушду:

— Нә вар, гагаш?

Мән ири кағыз пулу онун көзүнүн габағына тутдум, о, пула бир ан нәзәр салараг дикәлиб отурду:

— Бу пул сәндә нә кәзир, гагаш?

Мән дедим:

— Сәнин үчүн кәтирмишәм, ала кет, өзүн үчүн тәәзә палтар ала.

О, пулу алыб о тәрәф-бу тәрәфинә бахараг сорушду:

— Буну сәнә ким вериб, гагаш?

— Неч кәс... өзүм көтүрмүшәм.

— Нардан?

— Фатма нәнәмин пулларынын ичиндән, истәјирсән јенә кәтирим.

Иماش пулу фикирли-фикирли бир дә нәзәрән кечирәрәк мәнә гај-тарыб, деди:

— Апар, нардан, көтүрмүсән гој јеринә, мәнә оғурлуғу пул лазым дејил!

Мән өзүмү пис һисс едәрәк дедим:

— Оғурлуғу нијә олур, нәнәмин пулудур дә...

О, күлүмсәди. (О, күләндә дүмағ дишләринин көрүнүшү хошума кәлирди).

— Нәнән билир ки, сән буну көтүрмүсән?

— Јох.

— Демәк, оғурламысан! Тез апар, нечә көтүрмүсәнсә, һәјлә гој јеринә.

Сонра дәриндән нәфәс алараг әләвә етди: — Сән јахшы оғлансан, гагаш, анчаг ону бил ки, касыб да олсаг, бизим нәслимиздә огру-әјри олмайыб! Мәнним атам да, бабам да киши адамларды!

Бу сөзләрдә о, ајаға галхыб, ики голумдан тутараг чевик һәрәкәтлә мәнни галдырыб ајаг үстә гојду.

— Тәрпән гагаш! Бах јеринә гојмасан, Фатма ханыма дејәчәјәм!

Мән өзүмү алчалмыш һисс едәрәк кәлиб пулу јеринә гојмаг истә-јәндә нәнәм ичәри кириб көрдү.

— Нә гајырырсан, әдә? — дејә тәәччүблә сорушду — о пулу нијә көтүрмүсән?

— Бахырдым.

— Јалан данышма! Де көрүм, сәни ким өјрәтмишди?

— Неч ким.

— Гәләт еләмә, Иماش өјрәтмишди?

— Јох! — дејә мән һәјчәнла сәсләндим.

Нәнәм бу дәфә мәнни дилә тутду:

— Бәс ким деди, кет пул кәтир? Күллү?

— Јох! — дејә мән гышгырдым.

— Иماش?!

— Јох! Јох!

— Јалан данышма! Сүннүнүн күчүјү. О, һәмшәри көпәкоғлу өјрәдиб сәни! (Бизим тәрәфләрдә Аразын о тајында јашајан азәрбајчанлылары «һәмшәри» дејәрдиләр).

Мән пәнчәрәдән көрдүм ки, Иماش дәһлиздә сүтуна сөјкәниб бизә гулаг асыр. Мән бәркән ағлајараг нәнәмә гышгырдым:

— Дедим ки, неч кәс өјрәтмәјиб!

Нәнәм деди:

— Јахшы, аглама, кет отур, чөрөк је.
Мән көзүмүн јашыны элминн далы илө силөрөк:
— Истәмирәм! — дедим,
— Јахшы, дәли олма, сәһәрден һеч нә јемәмисән.
— Истәмирәм!
Нәнәм һирсләнди:

— Ај иртмәкли оғлу! Тај дунја дағылмады ки, бир сөз сорушдуг.
(Нәнәм һөмишә атамнн гарасына ачыглананда ону «иртмәкли сүн-
нү» адландырды. Мән дә бир дөфә Күллүдән сорушдум ки, «доғрудан
сүннүләрин иртмәји олур?» О, да гәһгәһә илө күләрәк «әлбәттә», — де-
ди. Кечи кими иртмәкләри олур).

Һөмишә нәнәм мәнә ачыгланы «иртмәкли оғлу» дејәндә јаныб тө-
күләрәк ја чешмәјини, ја муштуғуну, ја да јайлыгдан-заддан бир шеји-
ни кетүрүб кизләјирдим вә нәнәмин бәрк һирсләнә-һирсләнә ахтары-
шындан ләззәт алыб, гәһгәһә илө күлдүрдүм. Бу дөфә дә көз-көз еләјиб
муштуғуну кизләдим. Бир аздан нәнәм башлада ахтармаға вә тапмајыб
гышгырды:

— Ағыз, Күллү! Кәл көр бу зәһримар нечә олду?
Күллү ичәри јүјүрүб күлүшүнү күчлә сахлајараг сорушду:
— Һансы зәһримар, ханым? Муштуг, ја чешмәк?
— Муштуг! — дејә нәнәм гәзәблө чаваб верди. — Аллаһ лә'нәт елә-
миш чинләрин ишиди. Ејзән мәнә саташырлар.
Мәни күлмәк тутду. Чөпә күлән Күллү дә мәнә бахыб гаггылдады,
нәнәм јана-јана деди:

— Ај гызыхмыш ганчыг, ушагды күлүр, сән нијә күлдүрсән?
Күллү сәсини ичинә салыб хысын-хысын күләрәк, нәһәјәт, мушту-
ғу тапыб верди.

Нәнәм папирос гајырыб чәкәндән сонра мәнә деди:
— Инди ки, јемәк истәмирәсән, чых кет евинизә. Мән иртмәкли сүн-
нүнүн назыјла ојнаја билмәрәм.

Күллү мәним тәрәфими сахлады:
— Ханым, бу јахшы оғланды, бунун иртмәји јохду, анасы шијә ола-
нын иртмәји олмур һа...

Мән динмәз-сөјләмәз кедиб дәһлиздәки тахтын үстүнә салынмыш
сүфрәни јанында отурдум, нәнәм дә Күллүнүн кәтириб гојдуғу газан-
дан бир бошгаб мәнә, бир бошгаб да өзүнә јарпаг долмасы чәкәндән сон-
ра Күллүјә деди:

— Көтүр газаны апар, Имаша да вер, өзүн дә је.
Күллү газаны кетүрүб аларды. Нәнәм мәним долмамын үстүнә са-
рымсаглы гатыг төкүб, мейрибан сәслә деди:
— Бисмиллаһ елә, је!

Мән нә үчүнсә һөмишә нәнәмин дедији дуалары, бәркдән демәјә
утанараг үрәјимдә тәкрар едирдим, мән бу дуаларын мә'насыны баша
дүшмүрдүм. Нәнәм дејирди ки:

— Бисмиллаһ дејәндә чинләр гачыр.
Мән хөрәјими тәләм-тәләсик јејиб гуртаран кими галхыб јүјүрдүм.
Имаш галан отаға. О, торпаг дөшөмәјә салынмыш кечәнин үстүндә оту-
руб Күллүнүн кәтирдји долманы јејирди. Күллү ағ галајлы мис парч-
ла долу су кәтириб, Имашын габағына гојараг деди:

— Ич, тәзә суду.
Сонра оғланнн бошгабына ишарә илө сорушду:
— Истәјирсән јенә кәтирим, газанда вар.
Имаш мәнә гәрибә кәлән бир чүр аста, мүләјим сәслә деди:
— Бәсди, сән кет, чөрәјини је.

Көзләри ејзән оғланда олан Күллү, онда биринчи дөфә көрдүјүм
чидди, һәтта, бир аз да гәмкин ифадә илө дәриндән нәфәс алараг дин-
мәз-сөјләмәз гајыдыб кетди.

Имаш да хөрәјини јејиб гуртарандан сонра парчдакы сују кетүрүб
ичди.

Мән дедим:
— Куллү јахшы гызды, һејләми?
О, тәәччүблө мәнә бахыб сорушду:
— Нечә бәјәм?
— Сәни чоһ истәјир.
— Нә билдин, гагаш, ханымлар дејирди?
— Јох. Өзүм дејирәм... Күллү јахшы кәлиндди, амма үзүндән, әлин-
дән ејзән сабун ији кәлир.

Имаш күлдү:
— Нејләсин, гагаш, — деди, — гуллуғчу адамды, сәнин анан кими,
баһалы әтирләри һардан алсын?

Мән тутулдум, јенә дә сәбәбини билмәдјим һалда хәчаләт чәкдим,
сонра чәкинә-чәкинә дедим:

— Һамы дөвләтли олсајды, јахшы оларды, һејләми?
Имаш дәриндән нәфәс алыб деди:
— Нә гәдәр ки падшаһлар вар, һамы дөвләтли ола билмәз, гагаш!
— Нә үчүн? Падшаһлар нејләјир ки?
— Падшаһлар дөвләтчиләри, бәјләри, ханлары әзизләјирләр, амма
јазыг рәијјәтин ганыны сорурлар.
— Нә үчүн? — дедим. — Рәијјәт падшаһа нејләјир ки?

— Рәијјәт һеч нә еләмир, гагаш, һәр нә еләјир, падшаһлар еләјир!
— Имаш бир гәдәр сусуб, сонра өз-өзү илө данышырмыш кими кинли-
кинли әләвә етди: — Рус фәһлеләри, кәндлиләри өз падшаһларыны јых-
дылар, бир күн кәләр бизимкиләр дә Иран шаһыны чәкиб тахтдан са-
ларлар, онда биз дә өз гисасымызы аларыг.

— Кимләрдән?
— Бизи әсир-јесир елијәиләрдән. Еһ, гагаш, сән белә шејләри сонра
баша дүшәрсән, — дејә о галхды. Кедәк, сәрин дүшдү, мән көрөк ағач-
лары суварым.

Имаш бағын ортасындан кечән бөјүк архлан бел илө хырда архлар
ајырагаг ағачлары суварыр, мән дә тамаша еләјирдим, мән һәлә дә пад-
шаһлар һаггында, онларын рәијјәтин ганыны нечә сормағлары барә-
дә дүшүнүрдүм. Мән Фатма нәнәмдән ешитмишдим ки, адамлар хәстә-
ләндәндә бә'зән онлара зәли гојурлар ки, артыг ганы соруб чәксинләр.
Сонра Курдобадан бабамкилә кәтирилән бир хәстәјә һәким мүәличә
етдји заман зәлини көрүб ирәндим, чоһ мурад һејвана охшајырды.
Мән тәзә көјәриб галхмыш көј отларын арасы илө ағачларын дибинә
ахан думдуру сујун инчә парылтыларыла бу дүшүнчәләрим арасында
гәрибә бир зиддијәт һисс едирдим вә билмирәм, анамын сөјләдји һан-
сы нағылданса јадымда галмыш Зәһһак падшаһ дөһшәтли бир гияфәдә
хәјалымда чанланырды. Дејир, Зәһһак илана ситәјин едирмиш вә илан-
ларын мәрһәмәтини газанмағ үчүн онлара көрпә ушаг бејини јејирдир-
миш. Мән анамын сөјләдји нағылларда јахшы падшаһлар һаггында да
ешитмишдим, она көрә дә Имаша дедим:

— Јегин сизин падшаһ пис падшаһды?..
О, сакит шырылтилә ахан сују бир ағачын дибиндән о биринини ди-
бинә өтүрә-өтүрә деди:

— Иланнн ағына да лә'нәт, гарасына да, гагаш, һамысы бир көпөк-
оғлуду, һамысы!

Доғрусу, Имашын бүтүн шаһлар һаггында бу чүр-демәси мәнә хош
хәлмәди. Мән әлимдәки чубугла, дизә гәдәр галхмыш јашыл кешиниш

вур-вур кәлдим Фатма нәнәмин җанына. Нәнәм җенә дә узун муштугу элиндә түстүләжә-түстүләжә көзларини бир нөгтәжә зилләжәрәк җайны Еҗвазын гарасына деҗиширди:

— Кишинин бош дамарындан җапшыбы, газандыгыны чәкир камына, нә аллаһдан горхур, нә дә бәндәдән утаныр.

Мән бир гәдәр она гулаг асандан сонра дедим:

— Падшаһ да рәиҗәтин җаныны сорур! Амма сән деҗирдин падшаһ аллаһын достудур, аллаһын досу да ган сорар?

Нәнәм тәәччүблә үзүмә бахыб сорушду:

— Нә билдин падшаһ рәиҗәтин җаныны сорур?

— Олур еҗ, Имаш деҗир... Деҗир ки, падшаһларын һамысы көпәкәклүдур.

Нәнәм кәнар бир адама мүрачигәт едирмиш кими ачыгылы-ачыгылы деди:

— Көрүрсән бу һәмшәри вәләдүзүнаны?! Јахшы деҗибләр ки, җетимин фагыры олмас. Әдә, еҗ! — деҗә нәнәм, аҗачлары сувара-сувара бәрәкәтмиш Имаша ғышгырды: — Гәләтнин елә, сарсаг-сарсаг данышыбы ушағын башыны долдурма! Сәнин падшаһла нә ишин вар?!
Имаш, нәнәмә һеч бир сөз демәжәрәк мәнә бахыб хәфифчә күлүмсәди, анчаг онун бу күчлә сезилән күлүшү мәнә пәрт еләди. Мән өз гәбаһәтимни һисс едәрәк ағламсынмыш сәслә нәнәмә ғышгырдым:

— Имаш дүз деҗир дә! Бәс ниҗә рус фәһләләри Николај падшаһны җыхырдылар?
— Кәс сәсини! — деҗә нәнәм ғышгырды. — Падшаһны җыхдылар ки, инди олуп папагалдыгач дә... Падшаһын үзүнә ағ олан аллаһын үзүнә ағ олур!

Бу заман бабамкилин Гумаш адлы, палыды рәнкли ов тугасы кәлиб гәбагында даҗанараг меһрибан-меһрибан үзүмә бахыб, әтәжими, әл-ләримни гохлады, пәртлиҗим дәрһал совушду. Јуҗуб сәрдиги палтарлары ипдән җығыб келән Күллү гулагыма тәрәф әҗилиб пычылдады:
— Адам хәбарчи олмас.

Мән җенә дә өз һәрәкәтимдән хәчәләт чәкәрәк билмәдим Күллүҗә нә чаваб верим. О күндән сонра Имаш мәнимлә даһа әввәлки кими һәм сөһбәт олмалы, «Һә, јох» деҗә-деҗә, анчаг суалларыма ғысача чаваб верирди, бу да мәнә пәрт едирди, фикирләширдим неҗләҗим ки, Имаш җенә дә әввәлки кими мәнимлә һәвәслә сөһбәт еләсин. һәтта, мәнә әввәлки кими «аҗаш» да демирди, ләзым оlanda соҗуг ифадә илә адымы чагырды.

...Биз икдикдә оlanda да Фатма нәнәм ән чох өз-өзү илә данышырды вә еҗзән дә Бајрам бабамын гардашы Еҗваз вә онун әиләси һаггында да, бәзән дә мәним атам һаггында. һәмшишә мәнә елә кәлирди ки, нәнәм кими исә көрүр, кимә исә мүрачигәт едир. Бу кечә җенә дә нәнәм өз-өзі илә дачышанда мән сорушдум:

— Нәнә, сән чинләрлә данышырсан?

Нәнәм диксинәрәк:

— Бисмиллаһ!.. Бисмиллаһ! — деди, сонра: — Аҗ иртмәкли оғлу! — деди. — Кечә вахты о аллаһ лә'нәт еләмишларин адыны ниҗә тутурсан?!

Мән тәкрат сорушдум:

— Нәнә, сән онлары көрүрсән?

Нәнәм җенә дә «Бисмиллаһ» деҗиб җанындагы сап әҗирәниҗә голу ма вурду, сонра Имаша деди ки:

— Дур, бу иртмәкли оғлуну апар евләринә.

Мән ғышгырдым ки:

— Кетмирәм!

Фатма нәнәм мәнимлә нә гәдәр далашса да, лап һирсләниб вурса да, җенә дә онларда олмаг өз евимиздә олмагдан мәнә хош кәлирди. Чүнки мән һисс едирдим ки, нәнәм нә гәдәр ачыгланса, җенә дә мәнә чох истәҗир. Мән онларда өзүмү сон дәрәҗә сәрбәст, азад һисс едирдим, онларда һеч кәс мәнә атам кими һәр шеҗин үстүндә данламырды, һеч кәс атам кими мәнә «күт» алдандырды. Әксинә, Бајрам бабам һәмшишә мәним «ағыллы оғлан» олдуғуму сөҗләҗирди.

...Биз кечәдән хеҗли кечәнә гәдәр дәһлиздә нәнәмин тахтынын үстүндә отурурдуг. Күллү дә тахтын гәбагына салынмыш палазын үстүндә әҗләрәк Күрдобадакы әһвалатлардан нәнәмә сөһбәт еләҗирди: кимин ғызыны кимин оғлуна нишанлаҗыблар, ким нечә өлдир ки, әрилә даңышмыр, он мин гоҗуну олан һачы Гаранын нәвәси үчүн кимлардән елчи кәлиб...

Имаш исә сәһәр чох тез дурдуғу үчүн кедиб еркән җатымышды. Шәһәримизин шимал тәрәфиндән ахан гуру чај бәрк дашымышды, онун ғыҗылтысы бағын гаранлыгында мәнә һәҗәчанландырырды, мән бу фәриш өз евимиздә һисс елиҗә билмирдим.

Һәмшишә бабам евдә олмаҗанда мән онун чарпаҗысында җатырдым. Бу дөфә дә елә олду. Күллү кәлаҗы отагда; нәнәмлә мән дә бабамкилин җатаг отагында җатмалы олду. Нәнәм гапыны бағлаҗандан сонра әҗилиб чарпаҗыларын алтына бахды, мән дә тәәччүблә сорушдум:
— Әши, тахтларын алтына ниҗә бахырсан?

Чаваб верди ки:

— Кишинин нә чох дүшманы... Кәлиб тахтын алтында кизләниб, кечә башымызы кәсәрләп.

Әлбәттә ки, бу мәним өзүмү дә горхутду вә мән соҗунуб бабамын чарпаҗысына чыхараг сорушдум:

— Јә'ни нә чүр дүшмән, нәнә?

Нәнәм дә соҗунуб ишығы сөндүрәрәк чарпаҗысына кириб деди:

— Мән нә билмн нә чүр?... О гәдәр бич, һарамзада вар ки, дүңҗада.

Сонра нәнәм пычылты илә дуа охуду, сонра Шуша галасында охуҗан оғлу Нуруҗа дуа еләди.

— Аллаһ, — деҗирди, — сән мәним оғлуму җерин-көҗүн бәласындан, мәрдем-әзардан, јол кәсәндән узат елә.

Мән билирдим ки, дуаларында нәнәм «оғлум» дедикдә анчаг даҗым Нуруну нәзәрдә тутурду. Нәнәмин гәбагыкы әриндән бир оғлу да вар иди вә онун һарда олдуғу мәнә мә'лум деҗилди. Нәнәм өз дуаларында да онун адыны чәкирди, нә дә анамын, анчаг дуаларында бәзән кәлаһ, сән мәним балаларымы...» деҗирди, Јәгин ки, буна анам да, нәнәмин о бири оғлу да, һәтта, биз нәвәләр дә дахил олурду. Мән җаны устә чевриларәк пәнчәрә пәрдәсинин җанындан баға тамаша едирдим. һәр шеҗ сүкут ичиндә иди. (һәрдән Гумаш көрүнүб сонра җенә аҗачларын арасында јох олурду). Гуру чаҗын шырылтысы елә бил инди бу аҗлылыг ичиндә даһа җахшидан кәлирди. Нәнәм астадан хорулдамага башлады. һәмшишә анамла, ја да нәнәмлә бир отагда җатанда онларын мәнән гәбаг јуҗуҗа кетмәләри нә үчүнсә урәҗимдә һәзин-көврәк бир җалғызлыг һисси доғурурду, мәнә елә кәлирди ки, һамыдан, бүтүн дүңҗадан аҗры дүшмүшәм.

Мән пәнчәрәдән чөлә бахаркән бир дә көрдүм ки, Күллү элиндә ағ бир шеҗ о јана-бу јана баха-баха ити адымларла кетди кирди Имаш галан отага, јәгин ки, элиндәки дә Имашын көңәҗи иди.

Мән Күллүнүн оғру кими белә хәлвәт кетмәҗинә тәәччүб еләжәрәк көзләдим ки, көрүм Күллү ордан нә вахт чыхачаг. Анчаг Күллү чыхырды, нәһәт, јуху мәнә апарды...

Сәһәр ојананда илк јадыма дүшөн эһвалат кечө Күллүнүн Имаш жатаң отага хэлвөтчө кетмәси олду вә јерин ичиндә хејли бу барадө фикирләшдим, ишин маһијәти мәнә ајдын дејилдисә дә гадынын јад кишинин јатаг отагына хэлвәт кедиб кирмәсинин јахшы олмадығыны Ниссе едирдим. Она көрә дә бу һадисә әлләриндән, үзүндән ејзән сабун ији кәдән, чепәкүлән, гырмызыјанаг Күллүјә гаршы мәндә бир дүшмәнчилик ојатды.

Күллү сәһәр-сәһәр кәһриздән долдуруб кәтирдји ири мис сәһәнкә чининдән јерә гојанда мәнә елә кәлди ки, о, дүнәндән бәри даһа да кәзәлләшмишдир. Јанаглары дала кими парылдајыр, көзләри алышыб јанырды. О мәнә бахараг һәмишәкитөк күлүмсәјиб:

— Кәл, гагаш, — деди, тәзә су төкүм, әл-үзүнү ју.
— Лазым дејил! — дејә мән гәзәблә чаваб вердим.

О, гәһгәһәлә күлүб деди:

— Гагаш јухуда шейтан көрүб.

— Шейтаны сән көрмүсән! — Мән ачыгы чаваб вердим.

— Мән мәләк көрмүшәм, гагаш! — дејиб, о, тәкпар гәһгәһә илә

күлдү.

Мән онун лалә кими гызармыш јанагларына бахараг јаныб төкүлдүм, мән өзүмү сахлаја билмәјәрәк јердән бир даш көтүрүб онун гылчына атым, о кечи кими кәнара сычрады вә јүјүрүб мәнә гучаглајараг о үзүмдән-бу үзүмдән бәрк-бәрк өлдү.

— Ај өлмүш, ушағы ајы кими басмарлама, — дејә дәһлизә чыхан Фатма нәнәм зарафат еләди:

— Јејәчәм ону! — дејә Күллү тәкпар мәнә өпмәк истәјәндә әлиндән бурахлаыб кәнара гачдым.

...Мән нәнәмлә отуруб чәј-чәрәк јејәндән сонра бостан суваран Имашын јанына кетдим. О, мәнә сојуг бир нәзәр салыб:

— Гагаш, — деди, — адам арвад хејлағына даш атар?

Мән дедим:

— Күллү пис гызды.

— Нә үчүн? — дејә о, көрүнүр, маным гијәтимә о гәдәр дә әһәмијәт вермәјәрәк сорушду. — Сабун ији кәлир, она көрә?

— Сабун ији дә кәлир, өзү дә адамы ајы кими гучаглајыб марчһамарч өпүр.

Имаш хәфиф күлүмсәди:

— Нә олар, өпмәк пис шей дејил ки...

— Истәмирәм.

Мән онун сују, сары чичәк ачымыш хијар тағлары арасына өтүрдүјүвә тамаша еләјә-еләјә сорушдум:

— Нә үчүн Күллү кечә кәлиб сәни јухудан ојадырды?

О, дарһал дикәлиб тәәччүблә үзүмә бахды:

— На билдин?

— Пәнчәрәдән көрдүм. Көрдүм ки, тәләсиқ кетди, кирди сән јатаң евә.

— Нәнән дә көрдү?

— Јох. Нәнәм хорулдујурду.

— Сән она дедин?

О, бу суаллары горхмуш кими верирди, мән онун нә үчүн горхлудуғуну, рәикинини ијә саралдығыны аиламајараг дедим:

— Јох, нәнәмә демәмишәм.

Вә нәнәмә демәмиш олдуғума үрәјимдә севиндим.

Имаш ләриндән нәфәс алараг сују инди дә јашыл памидор коллары олан ләкә дөндәрә-дөндәрә деди:

— Күллү мәним көјнәјими јујуб гурутмушду, ону кәтириб верирди.

— Бәс нә үчүн адамлар јатандан сонра?.. Өзү дә оғру кими хэлвәт, ора-бура баха-баха?

Имаш дикәлиб мәнә узун бир нәзәр салараг деди:

— Гагаш, мән бурда кимсәсиз, гәриб бир оғланам, хаһиш еләјирәм, ону һеч кәсә демәјәсән.

— Дејәндә сәнә нә олар?

— Пис олар, гагаш, демә, јахшымы?

Онун өзүнү кимсәсиз, гәриб адландырмасы, үзүндә заһирән олан горху үрәјими көврәлтди вә мән бөјүкләр кими чидди ифадә илә дедим:

— Архајын ол, һеч кәсә демәрәм.

— Чох сағ ол. Бостаны суварым гуртарым, сәнә түфәнк гајырачағам, анчаг, гагаш, көрәк киши сөзүнүн үстүндә дурсун.

Имашын мәнә киши сајмасы гуруруму артырды.

...Күнорта наһарындан сонра Фатма нәнәм, адәти үзрә, дәһлизәки тахтын үстүндә узаныб јухулады, мән дә Имашын гајырдығы атымы мишиб «түфәнкими» чинимә салараг ағачларын арасыјла ора-бура чапырдым, Гумаш да мәним јанымча јујүрүрдү. Мән каһ Гагач Нәби, каһ Гагач Сүләјман олурдум. Сонра даһа да чошараг атымы чапдым бағын лап галын јеринә, Гумаш да мәнимлә кетди. Бирдән јарымгаранлыг киләнарлыгдә пычылыг ешидиб, бәрк горхараг атымын башыны чәкиб дә-јәндүм, сонра дәнүб гачмаг истәдим, анчаг бирдән јадыма дүшдү ки, гәһрәманлар горхуб гачмазлар, мән гылынчымы сәјириб пычылыг кәлән коллуға ишарә илә Гумашы гысыртдым.

Башга вахт јад адамын һәниртисини белә дујанда гәзәблә һүрүб ора тәрәф атылан Гумаш бу дөфә мәним гылынчыла ишарә еләдјим киләнарлыға тәрәф бикәнә бир нәзәр салыб, гысырығыма әһәмијәт вермәди. Мән өзүмү үрәкләндириб јаваш-јаваш бир аз да ирәлиләдим, ашағы әјиләрәк ағачларын арасындан бахдым: Имашла Күллү галын коллудга јанашы отурмушдулар. Күллү Имашын әлини тутуб көјнәјин арасындан снәсинә јапшыдырмышды. Бирдән Имаш нә исә пычылады, Күллү дә өзүнү онун үзүнә јапшыдырараг бәрк-бәрк өпүб галхды. Имаш да галхды. Күллү учабојлу иди, амма Имаш ондан да уча иди. Бирдән мән: «еһеј!» — дејә гышгырараг атымы онлара тәрәф чапдым вә ағачларын арасындан заһир олдуғда гәһрәманлар кими сорушдум:

— Дејин көрүм, нә чәсарәт еләјиб пәриләр падшаһынын бағына кирмисиниз?

Күллү гәһгәһә илә күләрәк мәнә галдырыб марчылыг илә өпдү.

— Бурах! — дејә гышгырыб чабаладым. — Көрәк сабун ији верә верә һамынын үзүндән өпәсән?

О мәнә јерә гојараг:

— Ај шәрәшүр, — деди, сәндән башга кимин үзүндән өпмүшәм ки?..

— Одеј, Имашын! Јазығы басмарлајыб өпмүрдүн?!

Күллү мәнә дилә тутду.

— Гагаш, гурбан олум, нә олар өпәндә? Имаш гәриб, јетим оғланды, анасы јох, бачысы јох... Бәс мән дә өпмәјим ким өпсүн ону?..

Догрусу, Күллүдән нә гәдәр дилхор олсам да бу сөзләри үрәјими биртәһәр еләди. Атымы чапыб гачдым.

НУРУ ДАЈЫМЫН КӘЛИШИ ВӘ АНАМЫН ХАЛАСЫ ОҒЛУ ӘҺМӘДИН ҮЧ АРВАДИ ӨЛДҮРМӘЈИ

Сәһәри күн Нуру дајым Чалвадар һәбибин үч атлы фајтонунда кәлди. Һәбиб дајымын чамаданларыны фајтонун далаңдан ачыб јерә гојду. Имаш јујүрүб дајыма «хәш кәлдин, аға» — дејәрәк чамаданлары көтүрүб апарды евә, Чалвадар Һәбиб Фатма нәнәмә:

— Хош көрдүк, ханым! — дежиб мәнә бахараг күлүмсәди. Чибиндөн сачаглы бир конфет чыхарыб мәнә верэрәк дајыма деди: — Бәј, мән мүрәххәс олум.

Дајым лаклы портманатыны ачыб, она пул верди. Һәбиб пулу сажмадан чибинә гојуб:

— Аллах бәрәкәт версин! — дејәрәк фәјтона галхыб кетди.

Нуру дајым уцабојлу, назик бығлы, гыврым сачлы, алакөз, сары-бәниз, олдугча көзәл бир оғлан иди. Бу дәфә кәләндә даһа мәктәбли либасы кејмәмишиди, башында баһалы бухара дәрисиндән тәпәси көн күмүшү папаг, ајагларында назик хромдан үзүнбогаз чөкмә вар иди. Зәриф јун парчадан тикилмиш көнәјинин үстүндөн белинә гызыл көрпүлү Гағаз көмәри багламышды. Бели о гәдәр инчә иди, елә бил һеч чөрәк-зад јемирди. О, һеч биримизлә көрүшмәјәрәк күлүмсәјиб мәнә деди:

— Тај јекә оғлан олмусан... Јагут нечәди?

— Јахшыды, — дејә мән она тамаша еләјә-еләјә чаваб вердим. Онун парлаг көрүнүшү, көзәллији, мәни һејран едирди, мән үрәјимдә онунла гүррәләһирдим: «Көрүн мәним нечә дајым вар!».

Сонра о, дәһлиздә папағыны чыхарыб тахтын үстүнә туллајараг сојуг ифадә илә нәнәмдән сорушду:

— Киши кәлиб?

— Јох. Чамаат гојмады, — дејә Фатма нәнәм чаваб верди. — Дедиләр, сән кетсән, папагалдыгач олачаг.

Мән биринчи дәфә олараг Фатма нәнәмдә дајыма гаршы нә исә гејри-ади бир мүнәсибәт һисс едирдим: елә бил ки, кечә-күндүз оғлунун саламатлығы үчүн аллаһа дуа елијән нәнәм ондан горхуб чәкниирди. Мән ејни заманда дајымда да нәнәм гаршы гәрибә, гәддар бир һал дүјүрдүм, онун кәлишилә нәнәмин сәрбәстлији, тәбилији елә бил ки, бир анда јох олук кетмишиди. Мәним нәнәмә јазығым кәлди, биринчи дәфә олараг мәндә дајыма гаршы сојуг бир һисс јаранды. Онун зүһурилә Имаш да тутгун олмушду. Күллү исә көнәјинин алтындан габаран ири дөшләрини јыргалаја-јыргалаја ора-бура гачыр, каһ чај һазырлајыр, каһ һәјәти сүпүрүрдү. Һисс едирдим ки, дајыма хош кәлмәк үчүн чап-фәшанлыг еләјир, бу да мәни ачыгландырыр, кәлине гаршы киними артырырды.

— Јемәјә нә вар? — дејә дајым нәнәмдән сорушду.

— Бозбаш асмышыг, — дејә нәнәм чәкине-чәкине чаваб верди. — Истәјирсән ајры шеј биширәк.

— Һә... Дәнән, кәдә бир-ики чолпа тутуб кәссин, тез чығартма еләјин, јумуртасын.

Сонра о гонаг отағына кирди, пәнчәрәдән онун нејләдијинә мән марагла тамаша едирдим. Тоггасыны ачыб үст көнәјини чыхарды, сонра күзкүнүн габағында дајаныб дигәтлә өзүнә бахды. Балача гајчы илә назик гумрал бығларынын артыг түкләрини кәсди. Сонра көзләрини күзкүдән чәкәјәрәк бәркдән сәсләнди:

— Күллү, су һазырла, үзүмү јујачам!

— Су һазырды, гага! — Күллү чаваб верди. — Инди чә кәһриздән кәтирмишәм!

Һәјәтдә, бөјүк ијдә ағачынын алтында Күллү, ағ галајлы мис парла су тәкүр, дајым да сабуну көпүкләндирә-көпүкләндирә үзүнү, бојунбогазыны јујурду.

Имаш һәјәтдә тојуглары говуб, ики чолпа тутараг кәсди. Дајым үзүнү силиб гурулајандан сонра мәһрабаны хәфиф тәбәссүмлә Күллүнүн чибинә туллады. Күллү дә күлүмсәди вә мән бир сөвг-табиилә Күллүнүн бу тәбәссүмүнү Имаша гаршы хошакәлмәз бир һал кими һисс

еләдн вә Күллүнүн гырмызы јанагларыны бычагла кәсмәк үчүн өзүмдә амансыз бир арзу дүјүм.

Елә бу заман анам бачым Маһтабын әлиндән тутараг кәлди вә һәлә бизә чатмамыш күлүмсәјиб, дајыма деди:

— Хош кәлмисән!

Дајым күлә-күлә онларын габағына јеријиб, бачымын сачларыны гарышдырды, анама бахыб деди:

— Көз дәјмәсин, Јагут, чох јахшысан.

Сонра онлар Имашын чыхарыб дәһлизә гојдуғу вә Күллүнүн үзәринә ағ сүффә салдығы столун әтрафында әјлөшәрәк чарын тахтдан салынмағындан, бөјүк һәрби анбарын партладылмасындан, Фатма нәнәмкилин Шуша галасындакы гоһумларындан сөһбәт етдиләр. Дајым, нәнәмин күрд гоһумларындан (Фатма нәнәкилә «күрд» дејирдиләр) олан Ағакишинин галын Алјанлы мөшәләри арасындан чыхыб Шушаја онун көрүшүнә кәлмәсиндән мәзәли шејләр данышыб анамы бәркдән күлдүрүрдү. Ағакишини мән дә көрүшүмдү; уцабојлу, көзләри чәпәмајил, һәддиндән артыг ири бурну олан вә һәмишә күлүмсәјән бир оғлан иди. Дајым нағыл еләјирди ки:

— Өз палтарымдан бир дәст кејдирдим Ағакишијә, бојнуна бант бағладым, башына шлјапа гојуб достум — күрчү баласы Илја илә япардыг кечә клубларындан биринә. Ордакы таныш гызлардан бирини өјрәтдик. Ағакишијә мөһрибанлыг еләсин, јарымчылпаг гыз Ағакишинин габағында әзилиб-бүзүлдүкчә Ағакиши дә иришә-иришә буринуу каһ сага, каһ да сола дөндөриб билмирди нејләсин. Бирдән гыз Ағакишинин дизинин үстүндә отуруб бојнуну гучаглады, башлады бурнундан өпмәјә. Ағакиши гызын әлиндән зорла бурахылыб вәһши буға кими гачанда залдакылар гәһгәһә илә күлүб әл яалдылар.

Анам гәһгәһә илә күлүрдү. Фатма нәнәм исә һәјәтдә галанмыш очағын үстүндә хөрәк биширди, дајымын сөһбәтини јәгин ки, ешидирди, анчаг елә көрүнүрдү, елә бил ешитмир, ахы. Ағакиши онун гоһуму иди... Нәнәмин јанында ајаг үстә дуруб дајымын сөһбәтинә гулаг асан Күллү дә күлүрдү. Анчаг Фатма нәнәм кими мән дә күлүмүрдүм. Мән Ағакишини о анлардакы вәзијәтнин көзүмүн габағына кәтириб өзүмү, нә үчүн сә һисс едирдим.

Сонра Күллү столун үстүнә назик јуха, мотал пендири, јағ, көј-көјрәти дүздү, Фатма нәнәмин бошгаблара чәкдији хөрәји кәтирди. Дајым:

— Ирәли отурун, — дејә бизи дә дәвәт еләди. Амма анамла мән јемәк истәмәдик. Фатма нәнәм бачым Маһтабы јанында отурдуб једирди. Бели үзүкдән кечән дајым јемәкдә мөһкәм иди, ач оlanda ики-үч адам гәдәр јејирди. Јхшы хөрәкләрдән зөвг алырды. Өзү дә елә тез-тез јејирди ки, дејирдин бәс һара исә бәрк тәләсир.

Анам онун нечә иштәһла јемәјинә тамаша еләјә-еләјә сорушду:

— Ханым нәнәмкили Әһмәд вуринда сән Шушадајдын?

Нуру дајым тојугун будуну дишинә чәкиб деди:

— Бәс һардајдым? — Сонра күлүмсәјиб, јәгин ки, Фатма нәнәм ешитмәсин дејә, астадан әләвә етди:

— Ханым нәнәмкили Әһмәд елә мәним тапанчамла вурмушду дајна.

Анам горхмуш кими тәәччүблә сорушду:

— Доғру дејирсән?

Нуру дајым ејни нәш'әли тәбәссүмлә јејә-јејә «һә» мә'насында башыны тәрпәдиб деди:

— О әһвалатдан бир күн габаг мән тапанчамы сатмышдым Әһмәдә, о да арвадлары һәмин тапанча илә вурмушду.

Әһмәд, Фатма нәнәмин бачысы Бајаз ханымн кичик оғлу иди. Өзү дә Нуру дајымла охујурду Фатма нәнәмкилин гардашы Мейдибәјин ғызы Минаја ашиг иди. Арыг, әсәби бир оғлан иди. Бир дөфә ачыгланбы өзүндән бөјүк гардашы Мирзә Мәһәмәди күлә илә вурмушду. Анчаг күллә гардашынын үрәјинн јанындан кечдији үчүн сағ галмышды. Бир күн Әһмәд, Мейди дајысыкилә кәлиб бағчадан көрүр ки, Фатма нәнәмкилин анасы Ханым нәнә, һачы Ахундун бөјүк арвады — јүз јетмиш кило ағырлығыда Јасәмән ханым, бир дә Минанын анасы Сәнәм хала шүшәбәнд артырмада әјләшһиб јарпаг долмасы бүкә-бүкә сөһбәт едилрләр. Әһмәд пилләкәндә ајаг сахлајыб ешидр ки, Ханым нәнә дејир:

— Әһмәд дәли шәјди, Минаны онә вермәк олмас.

О бири арвадлар да Ханым нәнәмин сөзләрини тәсдиг едиб дејирләр ки, Әһмәд онсуз да өзүмүзүнкүдү. Минаны вермәк ләзимды сөвдәкәр һачы Бәширин оғлуна, ағыллы оғланды, дөвләти дә башындан ашыб дашыр.

Әһмәд буну ешидән кими артырмаја галхараг тапанчаны чыхарыб арвадларын үчүнү дә нечә вурурса, үчү дә јериндәчә галыр. Дејирдиләр ки, Бајаз халамын күнүсү Јасәмән ханым чох көк олдуғу үчүн елә отурдуғу һалда галымыш.

Анам гашгабаглы сорушду:

— Сән нијә тапанчаны онә сатырдың? Билирдин ки, әсәби оғланды.

Нуру дајым илдырым сүр'әтилә јејә-јејә кефи көк чаваб верди ки:

— Өзү истәди, мәнәм дә пулум гуртармышды, дедим, сатырам.

Анам наразы һалда деди:

— Сәндә дә пул дајанмыр ки...

Нуру дајым ики чолпанын чығыртмасыны он дәгигәдә јејиб гуртарараг ағыны тәмиз, ағ дәмәлла салиб ишә илә деди:

— Еһ, ај Јагуг, билсэн ки, Чавад ағанын, Солтан бәјин оғланлары нәләр хәрчләјирләр, нә кефләр еләјирләр, мәни ғынамазсан.

Сонра дајым тахтада узанараг Күллүјә деди:

— О кәдәни чағыр, кәлсин чәкмәләrimi чәксин.

Мән билирдим ки, «кәдә» дедикдә дајым Имашы нәзәрлә тутур. Әлбәттә, биздә дә атам, анам нөкәрә «кәдә» дејирдиләр. Лакин инди дајымын Имаша «кәдә» демәји мәнә пис тә'сир бағышлады.

Күллү деди:

— Гаға, гој мән чәким.

— Јери, ону чағыр! — дејә дајым сәрт тәкрар етди.

Күллү баға јүјүрдү.

Имаш кәлиб һеч кәсин үзүнә бахмадан динмәз-сөјләмәз дајымын узунбогаз чәкмәләрини зорла чәкиб чыхарды (гәшәк көрүнсүн дејә дајым һәмишә ајағына күчлә парчим олан узунбогаз кејирди) сонра чәкмәләри апарыб тәр-тәмиз силәрәк кәтириб дајым узанан тахтын бөјрүнә гојуб кетди. Дајым онун ардынча сојуг бир нәзәр салиб деди:

— Бу һәмшәри кәдәсиндән һеч көзүм су ичмир.

Анам деди:

— Нијә, пис оғлан дејил.

Дајым деди:

— Адамын јерә баханындан дүз әмәл баш зәрмәз.

Мән баша дүшмүрдүм ки, нә үчүн дајымын Имашдан хошу кәлмир? Имаш бу чүр динмәз-сөјләмәз, онун гулуғунда дурур, дајым кефлә тахтада узанар, Имаш онун узунбогазларыны зорла чәкиб чыхарыр, апарыб силдр, амма Имашын өзүнүн исә ајағларында дабанлары әјилмиш чырыг бир чуст вар.

Әһмәдин, арвадлары нечә өлдүрдүјүнү чығыртма јејә-јејә данышдығы заман дајымын тәбәссүмү көзүмүн габағындан кетмирди. Ахы, онлардан бири дајымын да, мәнәм дә гоча нәнәмиз иди. Инди анамын да, һәтта, Фатма нәнәмин дә бу сөһбәтә тамамилә сакит гулаг асмалары, дајымын бу гәддәр тәбәссүмүндән дәһшәтә кәлмәләри мәнә тәәччүбләндирирди. «Тәәччүбләндирирди» демәк мәнәм о анларда кечирдијим сарсынтынны ифадә үчүн чох зәиф сөздүр. Мән бир-биринә ән јакын гоһум олан бу инсанларын әслиндә бир-бирләриндән нә гәдәр узаг олдуғларыны биринчи дөфә, төһтәлшүурла да олса, һисс едилдим. Бајаг Имаш чолпалары ғышгырда-ғышгырда кәсдији заман да дајым белә хошһал ифадә илә бахырды. Бүтүн бунлар мәнә үшәндирирди, зәһнимдә бир хаос јаранырды, думанлы мешәдә азан адам кими мән кедиб һара чыхачағымы, нә көрәчәјими, нәдән шадланаачағымы, һисс еләдикләrimi кимә дејәчәјими билмирдим.

Дајым кәләндән сонра кечә бабамкилдә галмаг истәмәјәрәк анамла гајытдым евимизә. Бағы кечиб, еңли даш пилләкәндә јухары галханда мән өзүмү аңлашылмаз, чансыхычы бир үмидсизлик ичиндә һисс едилдим.

ӘФӘНДИ БАБА ВӘ БЕШАЧЫЛАН ТҮФӘНК

Биз евә кәләндә Зинјәт хәбәр верди ки, Абдулла әфәнди нөкәрилә кәлиб, атларыны төвләдә гојуб, аға илә (јә'ни мәнәм атамла) чыыхылар шәһәрә. Атамын әмиси Абдулла әфәнди Истамбулда тәһсил алмышды, гар кими ағ, узун сағгаллы, нурлу бир киши иди. Гарабағын чәнуб тәрәфиндәки сүннүләрин чох һөрмәтли руһаниси иди.

Артырмада гырмызы күллү бир хурчун, јанында да дивара сөјкәнмиш кәдәк бир бешачылан түфәнк варды. Мән билирдим ки, хурчун әфәнди бабанындыр.

— Бәс бу түфәнк киминдр? — Зинјәтдән сорушдум — Әфәнди бабанын нөкәрининдр?

— Јох, — деди, — Әфәнди бабанын өзүнүнкүдү.

Мән тәәччүблә анамдан сорушдум:

— Әфәнди баба түфәнк нијә көтүрүр?

Анам деди:

— Чүнки дәдәнкилин кәндиндә әфәнди ушағыјла һачывәли ушағынын арасында ганлылыг вар, әфәнди бабан јолдан еһтијат еләјир.

— Мәкәр дүшмәнләри илә габағлашсалар әфәнди баба да атышачаг?

— Әлбәттә!

— О чүр гоча адам?

— Гочалығына нә бахырсан? Зирәк кишиди.

Бир аздан әјиндә түнд шад парчадан тикилмиш чуха, чуханын алтында түнд рәңкли, зәриф парчадан узун архалыг, архалығын үстүндән ағ ипәк гуршаг, башында гаракул дәридән узун папаг, ајағларында шибилит чәкмә олан әфәнди баба чаван нөкәрләринин вә атамын мүшәјәтилә јашынын сәксәни адламасына бахмајараг чевик һәрәкәтлә пилләкәни галхыб, аманә:

— Хош көрдүк, бала, — дејәрәк, мәнәм вә бачымын үзүндән өлдү.

Онун нөкәри дәрһал мис афтафаны су илә долдуруб пилләкәнин башында һазыр дурду, Әфәнди баба да чухасыны, чорабларыны чыхарыб ајағларыны јујуб дәстамаз аландан сонра бизим гонаг залымызә кедиб, халынын үстүндә намаза башлады. Анәм мәнә вә бачыма тапшырды ки, сәс салмајаг. Мән пәнчәрәнин габағында дајаныб бабанын намаз ғылмағына тамаша еләјирдим, онун пычылты илә нәләр дејдији мәнә мә'лум олмаса да, бә'зән јарыгапалы, бә'зән тавана зиллә-

нән көзләрində, узун ағ саггаллы үзүндә дүдүгүм сакит, ишыглы ифадә мөнимчүн сирли бир аләм иди. Мән өз-өзүмә дејирдим: «Баба аллаһла даншыр... Фатма нәнәм дејир ки, аллаһ көзөкөрүмөздир, бәс нә үчүн әфәнди баба тез-тез көјә бахараг даншыр? Орда нә көрүр?»

Мән ону да баша дүшмүрдүм ки, нә үчүн шијә олан Фатма нәнәм намаз ғыларкән әлләрини јанына салыр, амма сүнү олан әфәнди баба әлләрини дөшүндә бир-бирини үстүнә тојур? Бунларны мәнәсы нәди? Вә нә үчүн јашы сәксәни кечмиш әфәнди баба һәр намазда бу гәдәр әјилиб галхыр? Әлләрилә бу чүр һәрәкәтләр еләјир?

Сонра әфәнди баба сакит, хош бир авазла гур'ан охуду, сонра салават чевирәк галхып ипак дөшөкчәнин үстүндә әјләшди, атам да кәлиб онун јанында, дөшөкчәдә отурду. Чаван нөкәр о саат хурчундан балача, ағ бир сүффә чыхарагә кәтириб бабанын габагына салды, сонра јенә ордан армуду бир стәкан чыхарып ашагы башда дызылда-јан самовардан түнд чај төкәрәк кәтириб гојду бабанын габагына. Әфәнди, атамла сөһбәт еләјә-еләјә ики стәкан чај ичәндән сонра һәммин оғлан һеч нә сорушмадан хурчундан ачытмалы чәрәк, сојутма тојуг, јумурта, пендир чыхарагә кәтириб дүздү бабанын габагына.

Әфәнди бабанын габагы кәлишләриндән мәнә мәлүм иди ки, анам шијә олдуғу үчүн о биздә хөрәк жемир.

Мөним анам вәсвәсылыг дәрәчәсиндә тәмизлик севән бир гадын иди. Нәјә, һансы сәбәбә көрә әфәнди баба онун әли дәјән хөрәји јемәји күнаһ һесаба едирди? Вә бу күнаһ нәдән ибарәт иди? Мадам ки, анамы да, әфәнди бабаны да бир аллаһ јарадыб, бәс бу ајры-сечкилик нә үчүндүр? Орасы да гәрибә иди ки, әфәнди бабанын бу һәрәкәти анамын хәтиринә дәјирди, елә бил ки, о буну тәбии шеј һесаба едирди. Мөним үчүн бир дә о чох марағлы иди ки, атам әфәнди бабанын јанында өзүнү ихласкар бир хидмәтчи кими апарырды, ону јанында папирос да чәкмирди, онула еһтијатла даншырды.

Әфәнди баба илә атамны сөһбәтгәндән баша дүшүрдүм ки, кәнди-миздәки әдавәт падшаһ һөкүмәтинин јыхылмасы илә, инди һөкүм сүрән—«һүрријәтликлә» әлагәдар олараг даһа да горхулу олмушдур. Тез-тез тајфалар арасында атышмалар олу, кәндин бу тәрәфиндән о бири тәрәфинә кечмәк мүмкүн дејил. Әфәнди һечә дәфә барышыг еләмәк истәјибсә дә, бир нәтичәси олмајыб. Јенә дә ачыг вә ја кизлин адам вурмаг давам едир. Иш о дәрәчәјә чатыб ки, гәнд, чај, ајын-ојун алмаг үчүн әфәнди өзү кәлмәјә мәчбур олуб, оғланларыны көндәрмәјә үрәк-еләмәјиб.

Сонра әфәнди баба атама тапшырды ки, о да сәрвахт олсун. Кечә артырмада чыраг ишыгында отурмасын.

Сәһәр атам шеј алмаг үчүн әфәнди бабанын базара кетмәсинә разы олмајараг, өзү кејиб һәр нә лавымса алды. Әфәнди баба анома разылыг еләјәрәк нөкәрилә жола дүшүб кетди. Мән дә бабамкялә гәдәм. Фатма нәнәм артырмада тахтын үстүндә отуруб бикәф-бикәф гәршысына бахырды. Муштуғу әлиндә түстүләннирди. Мән тәәччүб едирдим ки, дајым Шушада оландә нәнәм кечә-күндүз она дуа еләји-јә һалда бәс нијә инди онун кәлишинә севинмир? Әкәр севинирсә, нијә буну ишар елијә билмир? Нијә ондан чәкинир? Елә бил ки, арвад ејзән бир хоф ичиндәјди.

Мән онлара келәндә дајым елдә јох иди. Имаш бағда бостанда ишләјирди. Күллү евләрә слииб јығышдырды. Бирдән дајым тәләсик кәлиб мәнә дә әһамвијәт вермәдән нәнәмдән пул истәди. Арвад да елдән ики кағыз пул кәтириб верди. Дајым пуллара алыб деди:

— Бу, азды, јери јенә кәтир.

Нәнәм кејиб бир кағыз пул да кәтирди. Дајым бу пулу алыб, арвадын үстүнә ғышгырды:

— Нијә гәпик-гәпик кәтирирсән? Гыјмырсан мәнә? Јери јенә кәтир!

Нәнәм анд ичди ки:

— Тај јохду.

Дајым арвада ағыр сөзләр дејәрәк ити аддымларла кетди вә бу һадисә мәнә о гәдәр пис тә'сир еләди ки, узун заман нәнәмин көзләри-нә баха билмәдим. Арвад тахтын үстүндә отурагә муштуғуну тез-тез дәриндән сүмүрүрдү, үзүндә дә елә бир ифадә варды ки, елә бил һеч нә олмамшыды. Мән она бир сөз демәјәрәк гәдчым баға, Имашын јанына Имаш ағачларын дилбәрини белләјир, балача архларын ичинә тәмизләјирди. Мәнә сојуг бир нәзәр салыб сорушду:

— Нә олуб, гағаш, дајым нијә ачыгланырды?

— Нә үчүнсә мән өзүмү күнаһкар кими һисс едәрәк јаваш сәслә дедим:

— Пул истәјирди.

Имаш даһа һеч нә демәди. Бирдән мән ондан сорушдум:

— Ахы дајым пулу нејләјир? Евдә јемәјә һәр шеј вар, палтары нә гәдәр десән вар.

Имаш көзләри ишиндә олдуғу һалда дәриндән нәфәс алыб:

— Нечә нејләјир, гағаш?— деди,— чаван ағады, шәһәрдә көзәл гызлар вар, көзәл ресторанлар вар...

Мән һәрәрәтлә сорушдум:

— Гызлара нијә пул верир?

Дејәсән, Имаш дедијинә пешман олду:

— Зарафат еләјирәм, гағаш... Сән ушагсан, бөјүкләрин ишинә гәрышма, јажшысы буну атана де, сәнә дәфтәр, карандаш алсын, кәтир, сәнә охујуб-јазмаг өјрәдим.

Мән Имаша чаваб вермәјәрәк узаглашдым, дајымын нәнәмә ачыгламағы мәнә о гәдәр ағыр кәлирди ки, гајылыб арвадын јанына ксдә билмирдим, мән һәјәтдә вејилләнир вә аралыдан көзалты нәнәмә тамаша едирдим: о һеј папирос чәкир вә өз-өзүнә даншырды.

Сонра нәнәм мәнә деди:

— Кет евинизә, ахшам дүшүр.

Нәнәм һеч вахт мәнә демәдди «кет евинизә», анчаг инди демәјинә дә пәрт олмадым. Мән дәрк едирдим ки, арвад буну мәнә Нуру дајым бурда олдуғу үчүн дејир. Нәнәм һисс едир ки, дајымын кәлишилә бурда јаранан аб-һава мәнн сыхыр.

Мән евинизә кәләрәк дајымын нәнәмә ачыгландығыны анома данышдым. Анам әсбиләшди:

— Тәгсир арвадын өзүндәдир,— деди.— Нијә онун төрәтдији ишләри кишијә демир? Нијә кизләдир? Нә гәдәр дејирдим— буну аз әркә-јүн елә, еләдији ишләри дөдәмә де, гој габагыны алсын, һесабы ичәри верирди.

Мән дедим:

— Фатма нәнәм дајымдан горхур.

Анам деди:

— Инди, әлбәттә, горхар, кәрәк ушағын вахтында габагыны ала-сан.

Бирдән фикримә кәлди ки бәлкә атам бунә көрә мөнимлә һәм-шә сәрт рафтәр едир? Нәр шејдән өтрү мәнн данлајыр? Анчаг мән һеч бир пис иш көрмүрдүм. Мән ону да һеч чүрә тәсәвүр елијә билмир-

дим ки, бир заманлар мән дә анамы сөјә биләрәм. Анам һеч заман мәни өпүб-охшамазды, мәни назландырмазды. Анчаг бунунла бәрәбәр үрәжимин дәринликләриндә мәним үчүн ондан әзиз адам јох иди. Мән бир дә Бајрам бабамы чох истәјирдим. Лакин Бајрам бабамсыз ајларла галырдым, амма анамдан дөрд-беш күн ајры галмағы ағлыма кәтирә билмирдим. Сон вахтлар анам тез-тез хәстәләнирди, бу да мәнә кизли бир дәрд олмушду. Анамын титрәмәси, Зинјәтин јорғанлары онун үстүнә төкмәси, сонра гыздырмаја дүшүб көзләринин алышыб јанмасы, үзүнүн гызарыб пөртмәси, бә'зән сајагламасы мәним һәјәтымнән ән гүссәли, ән сыхынтылы аңлары иди. Мән бир күнчә гысылыб анамын гыздырмадан нечә әзаб чәкдијинә тамаша еләјә-еләјә көз јашы төкүрдүм вә чалышырдым ки, бу көз јашларыны һеч кәс—биринчи нөвбәдә атам көрмәсин.

ДОКТОР ИВАН СЕРКЕЈЕВИЧ ГУЛИЈЕВ

Ән чох хатирини истәдијим адамлардан бири дә доктор Иван Серкејевич Гулијев иди, она көрә ки, анамы һәмишә о, мүәличә едирди. Өзүнүн дә, дејирдиләр, ајағы сајалыдыр. Доғрудан да о, мүәличәјә башлајан кими анам сағалырды. Ортабојлу, чәнәсиндә балача сағгалы олан, һәмишә јажшы кејинән, хошсифәт бир киши иди, һәлә мән бу дүнјаја кәлмәмиш Бајрам бабамын досту имиш. Анамы, Нуру дајымы лап ушаглыгдан о, мүәличә едәрмиш. Она көрә дә анам һәтта Фатма нәнәм дә она ев адамы кими бахырдылар. О, Гарабулагда чохдан јашадығы үчүн азәрбајчанча тәмиз билирди. Һәмишә бизә кәләндә мәнә дә, бачыма да ја балача ојунчаг, ја конфет кәтирәрди. Бизим бајрамларымызда анам да һәмишә өз биширдији ширин шејләрдән доктора көндәрәрди, Күрдобадан, ја бабам началник олдуғу јердән бизә чејран, кәклик, турач кәләндә анам мүтләг доктор үчүн дә пәј көндәрәрди. Анам бәрк хәстә оланда доктор Гулијев кәлиб мәнимлә, бачымла зарафатлаша-зарафатлаша анамы мүәјинә еләјиб дејәрди:

—Бир шеј јохдур, бир аз сојуг дәјиб... Дөрд-беш күнәчән кечиб кедәр.

Онда елә бил мән дүнјаја тәзәдән кәлирдим. Мән инанырдым ки, анам сағалачаг, бир дә доктор Гулијевин мән она көрә үрәјимдә чох истәјирдим ки, һәмишә бизә кәләндә гызыл ејнәји ардындан мәнә бахыб күлүмсәјәрәк:

—Јагут ханым,—дејирди,—сизин бу оғлунузун нечә ағыллы көзләри вар.

Һәмишә дә докторун бу сөзү үрәјими көврәлдирди, чүнки, мәнә елә кәлирди ки, атам мәни сәфәһ һесаб еләјир. Анамын ән јажын рафигәси Мәһбуб ханым да һәмишә анама дејәрди ки, «Мурадын көзләри елә бил сәнипкидир».

Һамы да анамы биринчи көзәл адландырырды. Һәмишә атам: «фәрсиз, һеч задын оту» дејиб мәни данлајанда мән доктор Гулијевин вә Мәһбуб ханымнән сөзләрини хатырлајырдым вә бу да мәнә кизли бир тәсәлли олурду. Николај падшаһын тахтдан салындығы илк күнләрдә доктор Гулијев һәјәчанла бизә кәлиб, атамкилә деди ки:

—Бәлкә сиз мәнә көмәк елијәсиниз, чыхым кедим Русијаја.

(Арды вар)